БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 216 (13816) | 1988 чылдың сентябрь 17, суббота | 1925 чылда үндезилеттинген. | Өртээ 3 көпеек.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ КРАСНОЯРСК КРАЙДА ЧОРУП ТУРАРЫ

АБАКАН, сентябрь 15. (СЭТА). СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң Красноярск крайда аян-чоруу уламчылап турар. Сентябрь 15-те М. С. Горбачев Заполярьедев Саян сыннарының эдээнге чедир чаттыла берген Красноярск крайның мурнуу ужунда Хакас автономнуг областың төвү Абаканга чедип келген.

М. С. Горбачев крайга чорупп турганының дөртку хүнүн Хакасияның найысылалының чурттакчылары-биле ужуражырындан эгелээн. Партияның область комитединиң кежигүннери, хөй-ниитиниң төлээлекчилери-биле ооң беседазы болган.

М. С. Горбачев ооң соонда крайның Шушенск районче чорупкан. Ол Шушенскиде «В. И. Лениниң Сибирь шөлүлгези» деп тураскаал музей-заповедникке чораан. Хөй кижилиг, чараш суур Октябрь революциязының келир үедеги баштыңының 1897—1900 чылдарда чурттап турганы суурнуң бир булуңунуң төөгүлүг туруун, ынчаардагы байдалды хевээр арттырган. Владимир Ильич аңаа «Россияга капитализмниң хөгжүлдези» деп номун бижээн, программныг чамдык чугула документилерни тургускан, үжен ажыг статьяларны бижээн.

Чиңгине секретарь делгелгелерни көрген болгаш В. И. Лениниң тураскаалынга чечектерни салган.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары Саян-Шушенск ГЭС-че бар чораан, Шушенскиниң В. И. Ленин болгаш Н. К. Крупская аттыг совхоз-техникумунуң шөлдеринге доктааган, ында бо хүннерде Красноярскиниң машина тудукчуларының тургусканы «Кедр» деп тараа ажаар комбайның шенелдези чорупп турар. Бүдүрүлгениң специалистери болгаш көдээ ажыл-агыйның ажыл-ишчилери-биле беседа үезинде аъш-чем программазын боттандырып турарының дугайында чугаа болган. Чаа ёзу-биле ажылдап турар үеде амгы ажаап алыышкынның канчаар чорупп турарының дугайын аренда керээлиг звенонуң удуртукчузу Н. А. Абрамчик чугаалаан. «Сибиряк» деп школа колхозунуң кежигүннери Андрей Власов, Сергей Кушнарев болгаш Светлана Иващенко олар боттарының күш-ажылчы чедиишкиннерин дыңнаткан.

М. С. Горбачев энергетиканың эң улуг комплекизи болур Саян-Шушенск гидроэлектростанцияга чораан.

Чиңгине секретарь ол-ла хүн Шушенскиден Красноярскиже чорупкан.

ПРАКТИКТИГ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРНИҢ ОРУУНЧЕ ҮНЕР

КРАСНОЯРСК. (СЭТА). «В. И. Лениниң Сибирьже шөлүлгези» тураскаал камгалалдыг музейниң экспозицияларын көргениниң соонда СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев Төп телевидениениң корреспондентизинге интервью берген.

Айтырыг: Мында экспозицияда партияның бирги программазының төлевилелин көргүскен. Ында СЭКП-ның XXVII съездизинге үнген бодал-биле каттыжып турар бодал бар. Коммунистиң авангардчы ролю ниити туруп болбас, ол тодаргай ажыл-херектерде илереттинген болур. Мен бодап көөрүмге, ол бодал маңаа Лениниң бижээни барык-ла бүгү ажылдарында илереттинген. Бо аян-чорук үезинде ооң бадыткаашкынын тыпкан силер бе?

Харыы: Ленинчи эки бодалды тып алган-дыр силер. Шынап, мен бистиң бөгүн бодаашкыннарывыска, амгы үени бодап билип алырынга идиг болгаш өске бодалды сактып келдим. Орус социал-демократтың программазын ажылдап кылырынга хамаарышкан ажылдарның бирээзин ынчап тур мен. Аңаа В. И. Ленин марксисчи чаңчылдарның ниити ёзузу-биле пролетарнаттың аңгы талазы-биле эрге-ажыктарындан ниитилел хөгжүлдезиниң эрге-ажыктарының колдай бээриниң дугайында бодалды чугаалаан. Ленинчи өөредигниң кончуг байлаанга база катап бүзүрей бээр сен. Шынап-ла, пролетарнат төөгүнүң авансценазынче үнүп келгеш, чүгле бодунуң эрге-ажыктарын эвес, харын-даа төөгү чорудулгазының ниити угланыышкынын, ылангыя ооң депшилгелиг талаларын илередир. Ол утка-биле алырга, ол аңгының эрге-ажыктары ниитизи-биле ажылчы чоннарның эрге-ажыктары-биле дүгжүп турар, а калбак утка-биле алырга, кандыг-бир ниитилелдиң бүгү-ле депшилгелиг эрге-ажыктары-биле дүгжүп турар. Ол марксисчи бодал маңаа илереттинген. Бистиң үевисте, көрүнер даан, кижилериниң депшилгези кандыг аар чуъктуг болу берген-дир. Бистиң бодап билип алганывыс айтырыглар тургустунуп келген, ынчангаш ол бодап билиишкин ниити кижи төрелгетениниң үнелиг чүүлдериниң колдаарының дугайында тодарадыг болу берген.

Бистиң депшилгевис чеже-мейниң-даа чөрүшкек болза, ында янзы-бүрү системалар кады туруп тураа-даа, ындыг-даа болза ол бистиң кара чаңгыс депшилгевис болуп турар. Депшилгениң тургустунуп келген бүгү-ле кезектеринде ону хевээр арттырып алыры дээш харысалга туруп турары илдең. Ол болза чүгле идеология талазынга хамаарышпайн, а харын угаан-сарыылдыг чорукту барымдаалаар, ол бүгү-ле кижилерниң барымдаалап көөр кол чүүлү болур. Ынчалза-даа бөгүнгү депшилге — ол бот-боттарының аразында харылзаалыг делегей, ол ам кызыы болуп, янзы-бүрү бергедээшкиннерге таваржып турар: ядролуг айыыл, экология, артем-техниктиг депшилге, курлавырларның чидиглеп-гени, бойдусту болгаш черни камгалап алыры-биле күш-ажылды, курлавырларны шын хуваары.

Ильичиниң бо бодалды чугаалаан черинге келгеним-биле мен аас-кежиктиг болдум, чүге дээрге ол бодал амгы делегей дугайында, бистиң чурттап турар делегейивис дугайында бистиң бодалдарывысты хөгжүткен. Ол чорук чаа угаап бодаашкын болу берген, ону мээң бодап турарым-биле алырга, ам ону делегейде хүлээп алган. Бүгү депшилгелиг күштерге угаап бодаарынга идигни берген. Харын-даа чүгле депшилгелиг күштерге эвес, буржуаз реалисчи күштерге база. Ооң бүгү-ле чөрүлдешкээ турбуже, бистиң чурттап турар делегейивистиң бот-боттарының аразында харылзашкаан билдири улам-на ханылап турар. Маңаа тургаш, мен ону силерге чугаалаксаан мен.

А ам мен силерниң маңаа катаптаанывар ленинчи бодалды катап чугаалаайн. Ол амгы аян-чорук-биле, шынап-ла, бадыткаттынган. Мен мынчаар чугаалаар ийик мен: чаңгыс-ла ындыг байдалды кижилер янзы-бүрү көрүп турар. Силер билип каан боор силер, бодумнуң бодалымны илередирин оралдаштым. Ийе, шынап-ла, бистиң чуртувус-биле, бистиң бодувус-биле чүү болганын ниитизи-биле билип алырынга бисте баштайгы ийи-үш чыл херек болган. Бис өске планетадан келбээн бис, Совет Эвилелинге эргилдени кылыр, эде тургустуушкунну боттандырып чорудар даалга-биле өске күрүнеден сургакчылап келбээн-не болгай бис. Чок. Бис шуптувус — бодувустуң үевистиң, бодувустуң ниитилелдиивистиң ажы-төлү бис. Мен ону чаңгыс эвес удаа катаптап келген мен.

Бирээде, эде тургустуушкун бистиң бодувуска болган, а ындыг болганда бисте күш бар, бис ону бүгү-ле салгалдарның үлүүнге таварышкан бүгү чүүлдер турбуже, камгалап алган бис. Мен ам медир аткаарлап, ипелдээшкин бээрин күзевейн тур мен. Чүге дээрге бис ону кылып алган болгаш ону ханыладырын уламчылап турар бис. Бис ону бодувустуң төөгүвүстү билип алыр дээш кылып турар бис, чүге дээрге чүү-даа чүве курут черге тургустунуп келбес. Культураның каъттары, социал хөгжүлдениң каът бүрүзү эрте берген баазага тургустунар. Ол диалектика ёзугаар аңаа тывылган бүгү-ле депшилгелиг чүүлдү бодунга алыр, шаптыктап, саададып турар бүгү-ле чүүлдерни хүлээп көрбейн турар. Ынчангаш бис эде тургустуушкунтан бодувустуң төөгүвүстү билип алыр ужурлуг бис. Ол утка-биле алырга, бис улуг интеллектуалдыг ажылды чорудар ужурлуг бис. Ол болза кандыг-бир чижээниң азы эртемденнер бөлүүнүң азы политиктер бөлүүнүң херээ эвес-тир. Ол бистиң бүгү ниитилеливистиң херээ. Бис ындыг интеллектуалдыг ажылды эгелей берген бис, ам ооң түңнелдери бар. Бодунуң ниитилелин билип алырында, кандыг орукту ооң эрткениниң, бистиң-биле чүү болганын билип алырында. Октябрь болгаш Лениниң, Владимир Ильичиниң удуртулгазы-биле ооң хөгжүлдезиниң баштайгы үе-чадазында бистиң революциявыстың берген идиг бериишкинин бис чидирбээн бис. Бис иштики болгаш даштыкы талазы-биле шыңгыы шылгалдалар турбуже, ол идиг бериишкинин чидирбээн бис. Ынчалза-даа бис бистиң хөгжүлдевиске чугаа чокка саадал чедирген болгаш бо хүннерге чедир салдар чедирип турар база бистиң ниитилеливисте бар ындыг күштү долу хемчег-биле калбартып чорударынга арганы бербейн турар хажыдыышкыннарны, частырыгларны көрүп турар бис. Социализмниң бодунда ындыг күш бар, бис чүгле ону ам ажыдып эгелеп турар бис. Ол бүгүнү билип алырынга болгаш бодап билип алырынга ийи-үш чыл негеттинген. Билип албайн чыткаш, ажыл-херекти кылганының херээ чок. Политиканы саналдаарының, бистиң ниитилеливис ышкаш, социализмниң мурнунга-даа, бодунуң делегейге ат-алдарының аайы-биле бүгү делегейниң мурнунга-даа онза харысалгалыг бистиң ышкаш баштайгы социалистиг күрүнениң мурнунга сорулгалар идип үндүрериниң мурнунда бүгү-ле чүүлдерниң ужурун тып алыр херек.

Ол үе узамдыга берген, дискуссия кылырынче сундугуп кирипкеш, шимчээшкинниң дүргедээшкинин өскертип шыдавайн барып, практиктиг ажыл-херектиң оруунче кирип шыдавайн турар бис деп кым-бир кижи санап турар чадавас. Ол кижилер кандыг-бир хире-чөгези-биле шын боор чадавас. Ынчалза-даа өске талазында, бодувустуң ниитилеливисти бис моон соңгаар-даа өөренип көөрүн уламчылаар ужурлуг бис. Кол чүүлдүң ужурун бис тып алган бис, ам биске практиктиг ажыл-херектер херек апарган. Амгы үе-чадаңың изиг дискуссияларынга, маргылдааларынга, чамдыкта аар-берге шинчилиг болу берип турган үзел-бодалдарның үскүлежиишкининиң байдалында бистиң ажылдап кылган политикавыстың онзагай чүүлү ында.

Бисте тодаргай политика бар. Ол амыдыралдың боду-биле ханылаттынар, бүгү угланыышкыннарга байыттынар. В. И. Ленин амыдыралды кезээде барымдаалап чораан.

1917 чылдың ноябрь соонда эрткен беш чылды — ооң аар-берге үезинге чедир үени сактып көрүнерден. Ону оппортунист, ревизионист деп адай бээриңден кортпайн, Владимир Ильич революсчу бодалдың хөгжүлдезинге кайы хире хөй өскертиишкиннерни киирген ийик.

Ленин ышкаш ындыг кижилер чүс чылда, харын-даа муң чылда бир катап көстүп келир. Ленинчи шын ооң соонда бадыткаттынган. Брест тайбың керээзин ап көрүнер. Бо айтырыг талазы-биле дискуссияга Ленин барык чааскаан арткан. Ынчаарга бүгү чүве Лениниң көргени ышкаш болган.

Чаа экономиктиг политиканы ап көрээли. Ол кайы хире эргилде болган ийик? Чамдык, харын эң бердинген коммунистер безин Ленин-биле маргыжарын күзевейн, политиктиг амыдыралдан үнүп чорупп турганнар. Кайы хире кударал-айыылдыг үе турган-дыр. Ынчалзажок ажыл-херек Лениниң-биле бурунгаарлай берген. А ооң түңнелдери кайы хире магалыг чаагай болчук!

Ооң соонда ЧЭП-биле чүү болганы бистиң бо чугаавыстың темазы эвес-тир. Ындыг эргилделер тургулаан. Амгы үеде хемчээлиниң-даа, салым-чолунуң-даа талазы-биле ындыг эргилде биске херек. Чугаа болза революция дугайында, социализмниң салым-чолунуң дугайында чорупп турар. Ам биске ажыл-херек кылыры чугула. Маңаа хожудап турар бис, чүге дээрге бүгү чүве ындыг-ла белен эвес.

Бистер кедизинде кээп-кээп, эде тургустуушкун политиказынга чөпшээрешкен бис, ону солуптар чүве чок дээрзинге чөпшээрешкен бис. Эде тургустуушкун бистиң өг-бүлевисте чедип келген, кижи бүрүзүнүң угаанында, чүрээнде сиңнигип кирип келген.

Корреспондент: Ынчалзажок белен эвес-ле болган. Силерниң Куйбышевке чорупп турганынардан эгелээш, тургустуунуп кээп турар чугааларга, темаларга кижилерниң сеткил-сагыжының кайы хире көдүрлү бергенин көрүп келдим. Хейде өөрүп хөөрээр чорук эвээжээн, шын чүүлдерни колдады чугаалаар апарган.

М. С. Горбачев: Бистиң ниитилеливис өскертиниип чаартынган дээрзинге бүзүрээр мен. Ол дээрге эде тургустуушкунуң кол түңнели-дир. Эде тургустуушкун чүнү-даа бербээн деп чугаалай бээри шын эвес. Ол эң кол чүүлдү берген: политиканы. Ону чамдыкта янзы-бүрү талаларындан шүгүмчүлеп турары база шын-на. Ынчалзажок ол политиканы солуптар өске чүвени кым-даа саналдап киирбейн турар. Бирээде ол.

Ийиде болза, Кижилерниң сеткил-сагыжы, туружу, салым-чолунга, бодунуң чуртунга хамаарылгазы өске апарган. Ол база кол чүүл.

Делгем оруукче үнер ужурлуг бис. Ам эң берге үе туруп турар. Чамдык кижилер частырыгларга, бергедээшкиннерге кадрлар буруулуг деп чугаалап турар, аңаа хамаарыштыр мен: ол шын, эрткен үениң-даа, амгы үениң-даа частырыгларының элээн хөй кезиинге олар буруулуг деп чугаалап болур мен. Оларның чамдыктары ажыл-херекче амдаа шымның кирбээн. Ынчаарга бүгү-ле чүвеге кадрлар буруулуг деп чугаалап турар кижилер-биле чөпшээрешпес мен. Хамык ужур чүгле кадрларда эвес. Чүнүң-даа мурнунда бистерниң боттарывыстан хамааржыр. Кижилер чамдык чүүлдерге, көрүүшкүннерге, тодаргай ажыл-херекке, хамаарылгага шуут чаңчыга берген. Маңаа база-ла кончуг ханы эргилде кылыры негеттинип турар. Эде тургустуушкун миллион-миллион кижилерге салдарны чедире берген. Оларның шуптузу ону эки билип, үнелеп чадажып турар. Эде тургустуушкунну амыдыралга боттандырары оон-даа берге.

Ынчангаш бистер маңаа партия дугайында ленинчи бодалга база катап чедип келир бис. Бистиң партиявыс ёзулуг авангардчы партия, а ындыг болганда эде тургустуушкунга коммунистерниң авангардчы ролю кажангызындан артык көзүлген турар ужурлуг. Партия хожудап болбас ужурлуг. Ол ниитилелдиң ёзулуг-ла политиктиг авангарды болур ужурлуг.

Ынчаарга цемент, тууйбу айтырыгларындан эгелээш, даштыкы болгаш иштики политиканың улуг айтырыгларынга чедир бүгү чүүлдерни бодунга чүдүрүп алгаш, ол авангардчы боор шыдаар бе? Чок. Ол херек кырында политика-биле, кадрлар политиказы-биле, массаларны органистаары-биле, идеология ажылы-биле ажылдаар ужурлуг, ниитилелде чүү боор турарын билип, боор турар болуушкуннарны көөр ужурлуг. Ынчангаш эдилге-таарыштырыгларны чогуур үезинде киирер, политиканы байыдар, кижилер-биле кады чоруур, оларны эде тургустуушкунче хаара тудар ужурлуг.

Амгы үеде бистиң партиявыс кончуг берге үени чурттап эртип турар. Бүгү чүве чиңги-биле болдунмайн турар. Ол дугайын каш удаа чугаалап турган мен. Отчёттар болгаш соңгулдаларның боор турарын көрүп көрүнер. Коммунистер кайы хире негелделиг апарган-дыр. Ындыг болзажок 10 чыл бурунгаар эртип турганы дег хуралдар база-ла хөй. Ону база көрүп турар бис. Бүгү чүве бистиң күзээнивис ышкаш болдунмайн турар. Хөй-хөй партия организацияларының коммунистери оларны өске кижилер удурту баштаар ужурлуг деп саналоналга кээп турар. Эрткен ийи чыл дургузунда олар кымның канчаар ажылдап турарын, кандыг туруушту ээлеп турарын көрүп келгеннер, ынчангаш соңгулдалар чажыт бадылаашкын-биле эртип турар. Харын-даа элээн каш кандидатуралардан соңгуп ап турар. Ындыг болганда медереп билинген чорудуушкуннар боор турар ышкажыл. Берге-даа болза, чорупп турар.

Журналист: Ындыг чорудуушкуннар бистерде, журналистерде база чорупп турар. Мында, Шушенскиде, партийжи парлалгага, «Искрага», ооң организакчы ролюнга хамаарыштыр ленинчи туруш-көрүүшкүн тургустунган. Ол сорулга ам бирги черде туруп турар.

М. С. Горбачев: Парлалга Лениниң көрүп чораан ышкаш, ындыг болур ужурлуг: коллективтиг пропагандист-даа, коллективтиг агитатор-даа, коллективтиг организакчы-даа.

Амгы үе—практиктиг ажыл-херектерниң үези. А ынчангаш ол ленинчи бодалды ажыл-херекке боттандырар херек, мурнакчы дуржулганы чогуур үезинде тарадып үндүрер, ол бүгүдеге ажыглаттынган турзун дээш. Канчаар ажылдаарын деп чүвени ам эки билип алыры кончуг чугула. Ону билип алыры кончуг берге. Чамдык таварылгада кижиниң эргизи чүвеге чаңчыгып, чыдып калганында-даа эвес. Чок. Ооң ам дээрезинде бодунуң туружун тып албаанында-дыр. Канчаар ажылдазымза эки ирги дээрзин ол дилеп тып турар-дыр. Парлалга база-ла дилеп тыныышкынны кылып турар. Мен бодаарымга, ол улам ханы, улам билдилиг, улам харысалгалыг болур ужурлуг. Чамдыкта кижини хорададып, хараададыптар чүүлдер база хөй көстүп келгилээр. Ындыг частырыгларының уржуунга журналистер, силер, боттарыңар база таваржып турар боор силер. Силерге ол дугайын эки сагындырып турар. Кончуг шын кылып турар. Бистер партияга, күрүнеге, адырларга шүгүмчүлел зоназын ажыдып турар бис, ынчангаш парлалга база шүгүмчүлелден дашкаар турбас ужурлуг. Парлалга биске контрольдан дашкаар турар ужурлуг чүве бе? Ындыг чүве турбас. Ниитилел ындыг чүвени болдурбас.

Журналист: Парлалга дугайында хоойлу белеткеттинип турар. Ол чүгле чаңгыс талалыг, чүгле журналистерже ыйыдыышкын кылыр хевирлиг болбазын күзексээр мен.

М. С. Горбачев: Ынчанмайн канчаар.

Корреспондент: Оон башка ында янзы-бүрү санциялар кылырын, акша-биле торгаарын саналдагылап турар-дыр...

М. С. Горбачев: Эки-дир, эки-дир. (Катки).

Ол айтырыгны демократчы ёзу-биле шиитпирлээр бис. Демократия парлалгага база хамааржыр ужурлуг.

Үе берге, нарын, ындыг болзажок эде тургустуушкунга киржип турар кижилерге ол солун болгаш аас-кежиктиг үе.

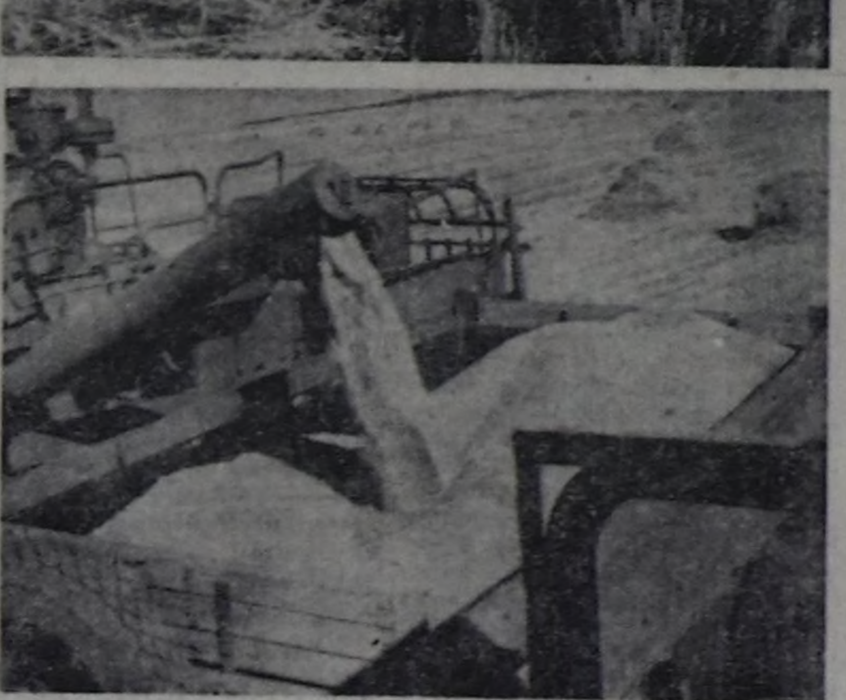
Бисте чүгле медээ бериптер эвес, а эде тургустуушкуннуң оруу-биле бурунгаарлай бээр күштер бар деп санап турар мен.

Корреспондент: Беседа дээш четтирдим.

«АЖААП АЛЫЫШКЫН—88»

Чырыын кызаңнаткан элээн каш комбайннарның чанынга чеде бергеш, комбайнерлер-биле чугаалаштывыс. Комбайннарның бункерлеринде тараа долган, ону сөөртүр машиналарын манаан турар болду.

Үр болбаанда машиналар бо-ла келдилер. Чолаачылар-биле чугаалажыр дээрге, чай чок. Комбайннар манап турлар дээш, чай чогун илередип чугааладылар. Шынап-ла, шак мындыг хайныышкынныг ажыл үезинде кижи бүрүзү бодунуң онаашкан ажылы дээш чайгызы чок ажылдап турары оон-на илдең.

Ында үр чылдарда комбайнерлеп ажылдап келген Иннокентий Кириллович Ильин бодунуң үлегер-чижээн көргүзүп, хүн нормазын доктаамал ажыр күүседип турар. Ооң оглу Михаил Ильин адазының үлегери-биле база мурнакчыларның одуруунда. Георгий Ефимовтуң ажылы база эки.

— Август айның 22-де тарааны чыттыр кестирип эгеледивис. Тараавыс бышкарга удур бастырып ажаап ап турарывыс бо. Ам дорт ажаап алыышкынче кирген бис. Тарааның бышканы база дески эвес. Ол аразында ийи-чаңгыс чаъстыг хүннер база тургулаар.

Техникага кандыг-даа үрелиишкиннер база тургулаар. Ооң бир кол чылдагааны — чыл санында комбайнерлерниң солчуру. Ындыг-даа болза, ол үрелиишкиннерни удур эдип, кылып аптар улус-тур бис — деп, учётчик Л. П. Курбатовский чугаалаар болду.

Ол ышкаш комбайннарга хереглээр үстен бергедээшкинге таваржы бээрин ол немеп чугаалады.

Бригадалар, комбайнерлер аразында социалистиг чарышты канчаар организастааның учётчиктен айтырдым.

Моон мурнунда чылдарда организастап турган, бо сезонда ол дугайында кандыг-даа чугаа чок болганын ол дорту-биле чугаалады.

Ол талазы-биле совхозта профэвилел комитеди чүнү бодап турары билдинмес.

Коллективтиң мурнунда бо чылдың дүжүдүн чидириг чок, кыска хуусаада ажаап алыр сорулга-биле ажылдың темпизин бедидер, ооң шынарынче кол кичээнгейни угландырар сорулганы салып алган ажылдап турары оларның ажылдап турарындан-на көскү.

Балгазын сууржe 1988 чылдың дүжүдүн сөөрткен машиналар үзүк чок шуужуп эртип-ле тур. «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң № 1 хову бригадазының турлаа.

Ында механизаторлар чурттаар улуг бажың, кызыл-булуң, чунар-бажың, столовая. Механизаторларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунган. Аъш-чемниң хандырылгазы эки. Поварлар С. Андреева, З. Федорченко олар механизаторларга амданныг аъш-чемни кылып берип турар.

Бригада 4500 гектар черниң тараазын ажаап алыр. Ам 1300 ажыг гектарның дүжүдүн ажаап алган. 20 комбайн ажылдап турар. Тарааны «Агропромтранс 1-ниң» автомашиналары тарааны төп шаңче сөөртүп турар.

Ол бригадада тарааның дүжүдү багай эвес. Чамдык черлерден 25 центнер, чамдыктарындан 15, 16 центнер дүжүттү ажаап ап турарын бригаданың учётчиги Анатолий Петрович Курбатовский чугаалаар болду.

Николай ДАЖИНМАЙ.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТАРДА: мурнакчы комбайнер Михаил Ильин; дүжүт ажаалдазының үези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧЫЛДАГААНЫ— ОРГАНИЗАС ЧОГУНДА

«Бурунгаар» совхозтуң Хайырлыгда хову бригадазының турлааның таңныылы, часкы, күскү хову ажылдарының үезинде шаңга девзилекчилеп турар А. Т. Кунгаажыкка ужураштывыс. «Бистиң механизаторларывыс 2 муң тонна ажыг тараа бастыргаш, 1093 тоннаны күрүнеге дужаагаш, 300 тонна арбайны, 100 тонна суланы мал чеминге курлавырлааш, 1100 га черде кызыл-тасты үрезинге бастырып алыры-биле арттырып кааш, Каа-Хем ол чарыында Кара-Сугда тарааны кестирип кириптер — деп, Алексей Токталович чоргаар чугаалады.

Совхозтуң механизаторлары Хайырлыгга багай эвес дүжүттү бо чылын өстүрген. Га бүрүзүнден 13,8 центнер дүжүттү ортумаа-биле алганнар. Күрүнеге дужааган тарааның шынары база эки болган. Дүжүт ажаалдазын шалыпкын эрттирип турар. Чижээлээрге, хоочун механизатор Арбан-оол Куулар хүнде «Енисей» комбайн-биле 60-70 тонна тарааны бастырып, мурнакчыларның санынга кирген. Үрезинге курлавырлаар 1100 га черде кызыл-тасты кезер үези кээрге, 5 хонук иштинде бастырар деп, тараажылар шиитпирлээн.

«Совет Тыва» совхозтуң Чиңге-Даг бригадазында бригадир Н. Д. Монгушка ужураштывыс.

Тарааның дүжүдүнүң куду, ооң боктуг боор турарының чылдагааны черни ажыглаарының технологиязын сагывайн келгени дээрзин Николай Дамбаевич чугаалады. Чиңге-Ховунуң шөлдерин ажыглалдан үндүрүп, бок үнүштерге алысkан. 1987 чылдан бээр тараа шөлдерин «сегидип» эгелээн. 3 муң га черниң 1000 га хирезин дилиндектээн. Бо ажылды амдаа уламчылап турар.

Чеди-Пашп деп черде тарааның дүжүдү чүтээр. Оон бо күзүн га бүрүзүнден ортумаа-биле 7 центнерни ап болур. А планнап кааны —9 центнер. Бригадирниң чугаазы-биле алырга, коллективтиң ажаап алыр дүжүдү күрүнеге тараа дужаарынга, үрезинге база мал чемин курлавырлаарынга четчир. Адыр! Бир эвес 1 гадан планда көрдүнгени ышкаш 9 центнер эвес, а чүгле 7 центнер дүжүт алдынар болза, бүгү-ле хереглелдерге четчир бе? Ажыл-херектер биле бригадирниң чугаазы каржып турар эвес ыйнаан? Оон ыңай, кижилер база багай эвес, күжениишкинниг ажылдап турар деп, Николай Дамбаевич чугаалаан кижи.

Бригаданың турлаа шыпшын. Кезек болганда ийи-үш хире комбайн ховуже үнду. А үе — дүъштекиниң 11 шак. Тараа арыглаар, кургаткан кижилер шаңда көзүлбейн-дир. Медицина училищезиниң сургуулдары оруннарындан ам-даа турбаан. Оларны мал чеми белеткеп турар бригаданың ийи аныяк механизатору ээзирик келгеш, хондур удутпаан. Оолдарның чурттап турганы бажыңның соңгазын бускан, печказын үрээн, сургуулдарның бирээзиниң бажынче тууйбу-биле каккан, херимни трактор-биле чуура бастырып каан. Дүжүт ажаалдазының, мал чеми белеткелиниң кончуг дүшкүүрлүг үезинде «Совет Тыва» совхозтуң механизаторларының аразында арагалаашкынның бир чижээ ол. Барып-барып хулиганнаар чорук-биле холбашкан. Ээзирик турган оолдарның аттарын бригадазындан барып ылавылаан бис. Андрей Балдаң биле Шолбан Чадамба дээр болду. Арагалааның даартазында олар ажылдаваан-нар. Дезе берген диштилер.

Николай Дамбаевичиниң чугаалааны дег «кижилерниң күжениишкинниг ажылдап турарын» көрбедивис. Комбайннар, тракторларның барык көвей кезии турлагда турлар. Чамдызы үрелик, арткан-нарының ээлери суур кирген деп, механизаторларның бирээзи тайылбырлады. Ооң чугаазы бүзүренчиг эвес болду. Хамык ужур ажылды багай организастаанында.

Совхозтуң кол агроному К. Б. Сарыглар күрүнеге дужаар тараа чүдүрер дээш чүък машиналыг халдып келди. Богу хөй тарааны дужаарга, совхозка карылгалыг дээн бистиң чугаавыс-биле чөпшээрешпедаа: «Ам канчаар... Оон арыг кылдыр арыглап шыдавас бис» — деп чөгенди. Кайгал-оол Бораевичиниң сестеринден оон ажылды эки организастаар тура чогу билдинди. Чогум-на бо чылдагаан-биле шаңны тараа хүлээп алырынга болур-чогууру-биле белеткевээни ол боор.

База бир элдептиг чүүл. Бригадир Н. Д. Монгуш дүүн чаъс чаапкарга, механизаторлар суур кирген деп дыңнаткан кижи. Чиңге-Дагга чорупп тургаш, чаъс чагганының изин тыппадывыс. Мал чеми белеткеп турар бригаданың кежигүннери чаъс чагбаан, 40-50 хире дамды дүшкенин бадыткадылар. Николай Дамбаевичиниң биске мөге «агаар медээзи», бергенниниң ужурун билбейн бардывыс. Азы удуртукчунуң ажыл-ижинде четпестерин ажыттаар дээн сеткили бе?

«Ленинчи орук» совхозтуң Хайырлыгда хову бригадазының ажылы ылап-ла күжениишкинниг чорупп турар деп чүве тараажыларның арын-шырайындан, хову турлаанда байдалдан илдең болду. Бо бригаданың механизаторлары га бүрүзүнден 14-15 центнер дүжүттү ажаап турар. А «Совет Тыва» совхозтуң тараажылары чеди-ле центнерни ап турарын айыттывыс. Шөлдери мырынай кожа чыдар совхозтарның тараажыларының ажылының түңнели бо хире ылгалдыг. «Ленинчи оруктуң» механизаторлары 2000 тонна ажыг тарааны бастырганын бригадир Калин Даваевич Допьян биске дыңнатты. Дүжүт ажаалдазын оожумнадып турар чүүл—1900 дугаарлыг ременниң тывылбазы деп, ол хомудады.

Дүжүт ажаалдазында ажылдап турар механизаторлардан Маадыр-оол Саая, Андрей Полежаев хүнде 40-45 тонна тарааны бастырып турар. Тарааны чыттыр кестирерингe Маадыр-оол Шогду эки ажылдаан. Хүнде 20 га черниң тараазын кестирер турган, 30-35 га чедирип турган. Амгы үеде ол комбайнын эде дерээш, дорт кезип эгелээн.

Каа-Хем районнуң «Совет Тыва», «Бурунгаар», «Ленинчи орук» совхозтарының шөлдеринде күскү дүжүт ажаалдазының темпизи мындыг. «Совет Тыва» совхозтуң Чиңге-Даг хову бригадазында байдал өске совхозтардан оранчок багай-дыр. Ооң уржуу ажылды багай организастааны дээрзи чугаажок. А чылдагааның чүгле бөгүнгү байдалдан эвес, а чылдан чылче катаптаттынып турар организакчы частырыглардаа дилээр херек.

Даваа СИРИН.
(Тыва радионуң корр.).
Шаңгыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр).

ИДЕОЛОГИЯ АЖЫЛЫНЫҢ ПРАКТИКАЗЫ

КИЖИЛЕРНИҢ САНАЛДАРЫНГА ДЫҢНАНГЫР БОЛУР

Эде тургустунуушкунну боттандырып чорудуп, демократияны калбартып база ажыкчарлыг чорукту хөгжүдүп турар байдалдарда ажылчы чоннуң ниитилел-политиктиг идепкейлиг чоруу илдеңп-биле өзүп турар. Коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер Тываның социал-экономиктиг болгаш культура хөгжүлдезинге хамаарышкан ажыл-херекчи саналдары болгаш шүгүмчүлелдерни кылып турар.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга партия, совет болгаш ажыл-агый органнары, хөй-нити организациялары болгаш массалыг информацияның база пропаганданың чепсектери кижилерниң бодалдарын болгаш сүмелерин кичээнгейлиг көөр, оларны бодунуң ажылынга долузу-биле барымдаалаарының дугайын чугаалаан.

Парлалгага, телерадио дамчыдылгаларынга идеологтуг айтырыглар талазы-биле саналдарны база киирип турар. Оларга партия органнары канчаар хамааржып турарыл база олар ону боттандырып чорудар талазы-биле чүнү кылып турарыл? Хөй-ниитиниң, ада-иелерниң сагыш човадып турар айтырыгларының бирээзи хөй-хөй школаларда болгаш чамдык өөредилге черлеринде орус дылды башкылаарында шыңгыы четпестер, ол эртем талазы-биле өөреникчилерниң элээн кезииниң билииниң кудузу болур.

Шынап-ла, тыва аныяктарның чамдык кезииниң орус дылды кошкак билири оларга техникумнарга болгаш дээди өөредилге черлеринге өөредилгезин уламчылаарын, хөй националдыг коллективтерге кижилер-биле харылзажырынга, Совет Армияның хүрээлеңинге албан эрттиреринге шыңгыы бергедээшкиннерни тургузуп турар. Аныяктарның интернационалдыг кижизидилгезинге орус дылдың кончуг улуг ролюн база чедир үнелевейн барып болбас. Чугаалаан чүүлдү бадыткаары-биле мындыг чижекти киирип болур. Бо чылын чурттуң дээди өөредилге черлеринге кирери-биле Кызылдың пединститудунга кирериниң шылгалдаларын 356 сургуулдар дужааган, оларның иштинден 126 кижи орус дыл талазы-биле бижимел шылгалдаларга багай демдек алганнар. Ынчангаш олар дээди өөредилге черлеринге өөредилгезин уламчылаар аргазы чок болган.

Орус дылды башкылаарының шынарын экижидер талазы-биле улус өөредилгезиниң органнарының, школаларның болгаш өөредилге черлериниң, педагогика коллективтериниң ап чорудуп турар хемчеглери чогуур күзенчиг түңнелди амдаа бербейн турар деп миннир херек. Орус дылдың башкы кадрларын белеткээринге үндезин өскерилге кылдынмаан, ооң-биле холбашкан органнарнастыг хөй санныг айтырыгларны четпес шиитпирлеп, орус дыл башкыларынга методиктиг дузаны кошкак көргүзүп турар болгаш ажылдың чаа дээштиг хевирлерин болгаш методтарын дилеп тывары дээш оларны негелде кошкак.

Республика школаларының хөй кезиинде орус дылды болгаш литератураны тыва башкылар башкылап турар. Ол факт боду эки. Ооң-биле кады оларның ээзэш эвес кезииниң кошкак белеткелдиин эскербес аргажок. Башкылар билиин бедидер институттуң сан-түңү-биле алырга, башкыларның 70 ажыг хуузу орус дыл кичээлдерин ортумак болгаш кудуу деңнелге эрттирип турар. Бодап көөрге, ол бистиң шыңгыызы-биле кичээндирер ужурлуг.

Улус өөредилгезиниң министерствозу, башкылар билин бедидер институт, национал школалар лабораториязы, педагогика институду болгаш педучилище орус дыл болгаш литература башкыларының мергежилин бедидер талазы-биле хемчеглерни боттандырып чорудар, оларга эргежок чугула методиктиг болгаш практиктиг дузаны көргүзер ужурлуг. Ол угланмышкынга тодаргай ажылды школалар, улус өөредилгезиниң район килдистериниң удуртукчулары-биле чорудар ужурлуг. Маңаа башкыларның бодундан негелдени элээн күштелдирер апаары билдингир.

Орус дыл башкыларын белеткээриниң деңнелин бедидер талазы-биле онза харысалгалыг сорулгалар педучилищениң болгаш пединститутттуң педагогика коллективтериниң мурнунда туруп турар. Орус дыл кафедраларынга оларга кымның өөренип келирин маңнавайн, а школаларның үстүкү классатарынга профориентация ажылын чорудуп, орус дыл талазы-биле олимпиадаларның, фестивальдарның, литература байырлалдарының, викториналарның организакчылары болуп, бодунуң эртемниниң талазы-биле бөлгүмнерни болгаш факультативтерни чорудар ужурлуг. Ооң түңнелинде «орус дыл болгаш литература» тускай эртемнге аныяк оолдарны болгаш кыстарны улам-на тодазы-биле болгаш бодамчалыы-биле шилип алырын боттандырып чорудар арга тургустунуп келир.

Улус өөредилгезиниң органнары, партия райкомнары болгаш райкүүскомнар чурттуң өске хоорайларындан башкылар чалап алыр ажылды четпес чорудуп турар. Биске мурнунда ындыг дуржулганың турганы билдингир болгай, ол бодун бадыткаң көргүскен турган. Эвилелдешкен республикаларның бирээзиниң үлегери-биле башкыларны солуннар дамчыштыр, чижээлээрге, «Учительская газета», «Комсомольская правда» солуннарны дамчыштыр чалап ап болур ийик. Школа назынның четпээн уруглар албан черлеринге тыва болгаш орус дылдарны өөренирин чурумчудар, школаларга база өөредилге черлеринге оларны башкылаарын экижидер дугайында чугаа парлалгада, телерадио дамчыдылгаларында элээн чорул турар. СЭКП ТК-ның февраль (1988 чыл) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр тыва-орус чугааны хөгжүдеринге таарымчалыг байдаллар тургустунган.

СЭКП обкомунуң идеология ажылын харылап турар килдистери ол угланмышкынга кандыг тодаргай хемчеглерни ап турарыл? Орус-тыва ийи дылды өөренири, ол талазы-биле дуржулганы мөөңнээри, а кол чүүл ол талазы-биле кирип турар саналдарны боттандырары дээш партия ажылдакчыларындан негелдени күштелдирген.

Хүн бүрүнүң болгаш перспективтиг планнарны ажылдап кылыр, күштерни болгаш чепсек-херекгилерни мөөңнээр база каттыштырар талазы-биле Улус өөредилгезиниң министерствозунуң, башкылар билин бедидер институтунуң, РСФСР-ниң Улус өөредилгезиниң министерствозунуң национал школаларның эртем-шинчилел институдунуң тыва лабораториязының, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң, Кызылдың башкы институдунуң, Ном үндүрер черниң, солуннарның, радионуң болгаш телевидениениң күжениишкиннерин дүүштүрүп башкарар ажыл элээн экижээн.

Төрээн дылды хөгжүдеринге дузалаар чамдык хемчеглер алдынып турар. ТДЛТЭШИ-ниң дыл секторунуң ажылдакчылары «Тыва дылдың чугаа культуразы», «Тыва дылды боду өөренир» деп номнарны тургузарын бо чылын доозар. Е. Б. Салзынмаа «Орус-тыва чугаа» деп номнуң материалдарын ном үндүрер черде дужааган. К. А. Бичелдей «Тувинская правда» солуннуң арыннарында «Тывалап чугаалажылыы» деп кичээлдерни чорудуп турар. ТДЛТЭШИ-ниң чанында бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга тыва дыл өөренир бөлгүмнерни башкылап болур бөлүкту эртемденнерден тургускан. Күзелдиг черлер чагыгны киирип болур.

Тыва дылдың болгаш чугааның культуразын бедидер айтырыглар талазы-биле солуннар редакцияларында, телевиденнеде болгаш радиода калбарган дискуссияны партия болгаш совет органнар деткиир ужурлуг.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринде уругларны орус дылга өөредип турарын партия хоорkомү болгаш райкомнары, партия эге организациялары улус өөредилгезиниң килдистери-биле кады ханы анализтеп көөр ужурлуг. Ажыы-биле чугаалап болур: хөй-хөй черлерде бо айтырыгже чогуур кичээнгей салдынмайн турар. Орус дыл кичээлдерин чогуур белеткел чок кижилер эрттирип, программаның күүселдезинде контроль барык чок боол турар.

Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда, Хову-Аксы суурда болгаш чамдык район төптеринде база өске-даа чурттакчылыг черлерде школа назыны четпээн холушкак уруглар албан черлеринде турар тыва уругларның орус дылга чугаазын сайзырадыр талазы-биле кичээлдерни органызаставайн турар дугайында ада-иелерниң болгаш хөй-ниитиниң негелде-хомудалы кончуг чептүг. Кызылдың школа назыны четпээн 38 уруглар албан чериде 2807 тыва, 3309 орус бичии чаштар турар. Хоороно ажылдакчыларының кылганы айтырыглардан алгаш көөрге, 1108 тыва, 1049 орус уругнуң ада-иелери уругларын тыва дылга өөредип алырын күзеп турар болган. Ону өөренип көргеш, чоокку хүннерден эгелеп №№ 20, 24, 29, 31 уруглар садтарынга тыва дылды өөренирин органызастаар деп турар. Бедик мергежилдиг башкыларны четчелеп ап турган, №№ 11, 19, 30, 35 уруглар садтарынга тыва дыл өөренир бөлүктерин ажыдары көрдүнүп турар. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге бичии чаштарны тыва дылга өөредиринге херектиг программаны болгаш дузалал материалдарын белеткээрин башкылар билин бедидер институтка, национал школалар лабораториязынга, башкы институдунуң тыва дыл кафедразынга даасkан.

Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Бии-Хем, Таңды, Тожу болгаш Улуг-Хем районнарда уруглары холушкак уруглар албан черлеринде турар ада-иелерниң чамдыктары уругларын тыва дылга өөредирин күзеп турар чадавас. Ындыг таварылгада партия, совет органнарының удуртукчулары, улус өөредилгезиниң ажылдакчылары ол негелдени хандырар хемчеглерни алыр ужурлуг.

Республикада чурттап турар орус болгаш өске-даа национальностарның кижилериниң тыва дылды өөренип алыр дээн күзелин деткивишаан, тыва дылды орус школаларга башкылаар, ону бир эртем кылдыр киирер дугайында тургустунуп турар айтырыг барымдаа чок. Ындыг саналды, чижээлээрге, башкы О. Корода киирген. Маңаа албадаашкынны кылып болбас. Бо айтырыгга хамаарыштыр СЭКП ТК-ның февраль (1988 чыл) Пленумунуң айтышкынын күүседир херек. Ада-ие уругларын кандыг дылга өөредип алыр дээнин боттары шиитпирлээр ужурлуг деп Пленумнуң хүлээп алган шиитпиринде айтыкан. Бир эвес уруглар ада-иезиниң чөпшээрели-биле тыва дылды школага өөренип алыксап турар болза, оларның ындыг күзелин хандырар, таарымчалыг байдалдарны тургузар апаар. Ооң аңгыда партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының «Националдар аразының харылзааларының дугайында» резолюциязында мынча деп чугаалаан: «Республиканың адын ооң-биле адааны чоннуң дылын ооң девискээринде чурттап турар өске национальдарның хамаатыларының, хамыктың мурнунда бичии уругларның болгаш аныяктарның өөренирин деткиир».

Эвээш эвес бичии уруглар болгаш улуг улус тыва дылды өөренип алыр күзелдиин барымдаалааш, чер-черде партия болгаш совет органнар бөлгүмнерниң база курстарның четкизин бүдүрүлгелерге база организацияларга тургузар, тыва дылды башкылаарынга дуржулгалыг башкыларны, эртемденнерни идепкейлиг киириштирер ужурлуг. Партия обкомунуң идеология килдистериниң талазындан радиотелекичээлдерин органызастаарынга, словарьларны, чугаалажыг номчугаштарын база методиктиг өске-даа литератураны парлап үндүреринге контрольду тургузар апаар.

СЭКП хоорkомунуң база райкомнарының пропаганда болгаш агитация килдистери ниитилел эртемнерин школаларда база өөредилге черлеринде канчаар башкылап турарын доктаамал кичээнгейге алыр ужурлуг. Төөгү башкыларын республика, хоорай, район талазы-биле социал-экономиктиг хөгжүлдениң планнарының күүселдезиниң, аъш-чем болгаш чуртталга программаларын сайгарарының күүселдезиниң дугайында оперативтиг медээлер-биле, тодаргай өске-даа тайылбыр материалдар-биле хандырар херек. Улус өөредилгезиниң министерствозу, башкылар билин бедидер институт ТДЛТЭШИ-ниң эртемденнери-биле кады төрээн крайның төөгүзүн школаларга өөренир талазы-биле ыяк тода программаны болгаш методиктиг сүмелерни чоокку үеде ажылдап кылыр ужурлуг. Ол эртемни башкылаарының шынары дээш школаларның директорларынга база өөредилге эргелекчилеринге, төөгү башкыларынга негелдени күштелдирер херек. ССРЭ төөгүзүн өөренип турар үеде өөредилгениң шак-үезиниң 20 хуузун тус черниң материалдарын өөрениринге көөр ужурлуг деп Улус өөредилгезиниң талазы-биле ССРЭ-ниң Күркомитединиң айтышкынын (1988 чылдың июль 30-де үнген «Учительская газета») удуртулга болдурары эргежок чугула.

Тыва дылда литература кедээде чедишпес дугайында эвээш эвес медээлер кээп турар. Ном үндүрүлгезиниң, полиграфия болгаш ном садыының талазы-биле Күркомитеттиң даргазы М. М. Сүге-Маадыр оларга чогуур кичээнгей болгаш харысалга чок болуп, оваарбааны илерээн. Тываның ном үндүрер чериниң парлап үндүрүп турары чечен чогаал база уруглар литературазын чогуур харысалга чокка хуваап, тарадып турарын хыналда көргүскен. Чурттакчылыг чамдык черлерже хөй литератураны, өскелеринче эвээшти чорудуп, а чамдыктарын шуут албайн турганы илерээн.

Күркомитеттиң дужаалын ёзугаар ам литератураны хуваап чорударының чаа чурумун доктаадып тургускан. Тыва дылда тиражтың үжен хуузу бибколлекторга баар, чечен чогаал база уруглар литературазының арткан кезээн (52 хуузун) респотребсоюзтуң ном садыының килдизи база ном садыының республика конторазы (48 хуузун) хуваап чорудар. Тиражты чоннуң санын барымдаалап хуваар апаар. Тыва дылда улустуң аажок хереглеп турары литератураның тиражын көвүдедири-биле Тываның ном үндүрер чери ам чогуур хемчеглерни ап эгелээн.

Республикада идеология ажылының шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларынга хамааржыр номчукчуларның санал-оналдарын канчаар боттандырып турарының дугайында моон соңгаар оларга доктаамал дыңнадырын планнап турар.

А. К. КАНЗАЙ.
СЭКП обкомунуң секретары.

АМЫДЫРАЛ-БИЛЕ ХОЛБААЛЫГ

Партияның XXVII съездизиниң, СЭКП ТК-ның ооң дараазында болган Пленумнарының база партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының хүлээп алган документилерин болгаш резолюцияларын коммунистерге, ажылчыннарга өөредиринче Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң парткому (секретары П. О. Хертек), партия организациялары кичээнгейни салган. Партияның, комсомолдуң, экономиктиг өөредилгениң бүгү хевирлеринге партияның чугула документилерин өөренип тура, оларны районнуң, совхозтуң ажыл-ижи, амыдыралы-биле болгаш кылыр, шиитпирлээр ужурлуг сорулгалары-биле сырый холбаштырып турган. Политиктиг өөредилгениң ийи чүс ажыг, экономиктиг билиглерни чедип алырының школаларынга үш чүс ажыг кижи өөренип турган. Ооң аңгыда чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле агитбажыннарга өөредилгелерни чорутkан. Бо чугула ажылга дуржулгалыг пропагандистерни, лекторларны, агитаторларны, активчилерни хаара тутkан.

Партияның съездизиниң, Пленумнарының, СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының материалдарын ханы хандыр өөренирин органызастааны, совхозтуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле кылыр ажылдарны тодаргай айытканы, ону кылырда ажылчыннарның, удуртукчуларның, специалистерниң канчаар эде тургустунарын, чүнү кылырын чедингир кылдыр тайылбырлааны оларның даандырган ажыл-ижинге харысалгазын бедиткен.

Партия комитеди, дирекция, профэвилел организациязы совхозтуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир, ооң идеологтуг хандырылгазын экижидеринче кичээнгейни салган. Эрги ёзу-биле ажылдап турган, ажыл-агыйның экономиказын хөгжүдериниң бергезин барымдаалааш, бот-орулга-чарылганы мал, чер ажылынга болгаш өске-даа адырларга нептередирин шиитпирлээн. Чурттуң болгаш республиканың мурнакчы коллективтериниң үлегери-биле бригада керээзин хову бригадаларынга, сүт-бараан фермазынга, автогаражка, МТМ-ге нептередип, чаа ёзу-биле сөөлгү чылдарда ажылдаан. Кылдынган ажылдарның түңнелдери багай эвес болган. Мурнунда карылгалыг ажылдап турган совхоз орулгалыг болу берген. Бо чылын совхоз бүдүрүлгезиниң кол адырларын аренда керээзи-биле ажылдаарынче кирген.

Совхозтуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дээш ап эгелээн хемчеглер ажылчыннарның, специалистерниң, удуртукчуларның экономиктиг билиглерин бедидерин негеп келген. Ону барымдаалааш, партком, дирекция, профэвилел организациязы ажылчы чонну экономиктиг билиглер-биле чепсеглээр ажылды хүн бүрүнүң хайгааралынга алган. Чүге дээрге экономиктиг санаашкыннар, анализтер кылып билбес болза, чаа ёзу-биле ажылды удуртуру, ажылдаары берге болу берген. Бирги ээлчегде совхозтуң кол специалистерин республикадан дашкаар өөредип чорутkан. Олар аренда керээзин канчаар нептередириниң аргаларын, экономиктиг санаашкыннарны кылырының чажыттарын хандыр шиңгээдип алгаш, совхозтуң ажылчыннарынга, специалистеринге, удуртукчуларынга өөреткен. Ынчангаш бо чугула херектиң эгелекчилери, нептередикчилери болганнар.

Совхозтуң директору, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаты Вадим Оюн, кол специалистер Чамыян Кызыл-оол, Сергей Аңгыр-оол, Вячеслав Хертек, Трофим Ля болгаш өскелер-даа ажылчы чонну экономиктиг билиглер-биле чепсеглээр, бот-орулга-чарылганы нептередир, экономиктиг үндезин реформаны боттандырар дээш билиин, мергежилин, аргаларын үндүрүп турарлар.

Партком, дирекция, профэвилел организациязы ажылчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче сөөлгү чылдарда улуг кичээнгейни салып турар. Совхоз төвүнде ийи ясли-садикти, механизатор, амыдырал хандырылга бажыңнарын ажыткан. Ында экономиктиг өөредилгениң кабинеди, өөредилге эрттирерниге таарымчалыг класстар, даараныр, идик септээр цехтер болгаш өске-даа ачы-дуза чедирер черлер бар. Сүт-бараан фермазында малчыннар бажыны ажылдап турар, ында кызыл-булуң, столовая, буфет, эмнелге пунктузу, чунар, хеп солуй кеттинер черлер кылдынган. Хойжуларның амыдырал хандырылгазын экижидеринче доктаамал сагышты салып турар. Баштайгы кылдынган ажылдарга доктаавайн, ажылчыннарның чурттаарынга, ажылдаарынга улам-на таарымчалыг байдалдарны тургузарынче сагышты салып турар. Ылангыя чуртталга тудуун экижидерин кичээнгейге алган. Алтай крайның тудугжуларының төлээлекчилери ында тудуг-монтаж ажылдарын чорудуп турар. Олар сес миллион ажыг рубльдиң тудуг ажылдарын кылырлар, оларның аразында ийи өг-бүле чурттаар 82 чуртталга бажыңы бар.

Совхозтуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дээш ап чорудуп турар хемчеглерниң түңнелинде ажыл-агый мурнакчыларның бирээзи болу берген. Күрүнеге чер болгаш мал ажылының продуктуларын садарының планның онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип турар. Мурнакчыларның саны чыл келген тудум-на көвүдеп орар. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының делегады хойжу Татьяна Баавыл, саанчылар Чечек Лакпа, Куулар Бочуунай, хойжулар Моңгуш Севил, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Василий Янчат, механизатор Люндуп Кызыл-оол, бригадир Александр Балчыр болгаш өскелер-даа оларга хамааржыр.

Амгы үеде совхозтуң ажылчыннары малга четчир саныг чемнерни белеткеп алыр, өстүрүп алган таразын чидириг чокка ажаап алыр, күрүнеге тараа садар планын ажыр күүседир дээш шалыпчы ажылдап турарлар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: (солагай таладан) партком секретары П. О. Хертек, совхозтуң экономистери В. К. Ооржак, К. И. Чамыян.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЭКРАН ӨӨРЕДИР, БҮЗҮРЕДИР, КИЖИЗИДЕР

Семинарның тема бүрүзүн кинохрониканың кадрлары-биле ССРЭ-ниң Күрхандырылганың пропагандистери тайылбырлап турар. Күркомитеттиң тырттырып көргүзер техника килдизи парткомнуң ажылдакчыларының чагыын ёзугаар телесюжеттерни, тырттырып көргүзер өске-даа көргүзүглерни белеткеп турар.

— СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының делегаттарының тырттырып көргүскен дамчыдылгалары, өске-даа материалдар бар —деп, кабинет эргелекчизи Г. Никольская СЭТА-ның корреспондентизинге чугаалаан. — Чурттуң экономика болгаш социал хөгжүлдезиниң чугула айтырыгларынга турасkааттынган эң чугула политиктиг болуушкуннарның, теледамчыдылгаларның бижидилгезиниң калбак фондузу бисте бар. Оларның аразында — теледамчыдылгага көргүзүп турган «Төгерик столдарның» солун элээн каш сюжеттери, «Эде тургустунуушкунун прожекторунуң» болгаш өске-даа.

Хандырылга органнарының ажыл-чорудулгазынга турасkааткан он-он фильмнер парткабинетте бар. Мөөңнеп садарының, бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланышкынның дугайында, бүдүрүлгелер аразында ажыл-агый чорудулгаларын дорт органызастаарының, курлавырларны камнаар болгаш чептүг ажыглаар талазы-биле адырда эки кезектерниң дуржулгазының дугайында лентаалар эвээш эвес.

— Тырттырып каан материалдарның хөй кезии четпестерни болгаш чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларны тырдып турар — деп, Галина Георгиевна онзалап демдегледи. — Төтчеглекчи, ажыл-агыйжы эвес чорукту, ажылды шын органызастаарын кызыттпас талаларны тырттырып көргүзерге, чиндиг дискуссия тургустуна бээр чорду. Бүгү пропагандистерниң идепкейлиг киржип турары изиг-изиг маргышкыннарның үезинде билиглер шиңгээттинчел болуп турары билдингир.

Кинотеканы доктаамал долдуруп турар тырттырып көргүзер техника килдизи идепкейлиг, чогаадыкчы ажылдап турар. ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының девискээр аайы-биле эргелелдериниң болгаш бүдүрүлгелериниң, хереглекчилерге продукцияны чедирериниң кайы хире чорудуп турарының дугайында 20-25, чамдыкта 5-10 минута дургузунда көргүзер лентаалары чыл санында-ла тырттырып турар. Чүгле бо чылын безин Горький хоорайның болгаш Литваның хандырылга органнарының ажыл-чорудулгазының дугайында ийи фильмни белеткээн. Төп аппараттың ажылдакчылары ону сонуургай берген: ол девискээрлерде илереттинген байдал чурттуң өске районнарында ышкажы тодаргайлаттынган.

Элээн каш министерстволарның болгаш ведомстволарның телээлериниң киржилгези-биле «Төгерик столду» эрттирген, мөөңнеп садарының айтырыгларын аңаа чугаалашкан. Киржирин күзээн кижилерниң шуптузу бистиң улуг эвес залывыска сыңышпааан. Ынчангаш ужуражышкынның эң солун черлерин тырттырып, пропагандистерниң эртирип турар кичээлдеринге ону көргүзүп турар.

Б. ЛЬЯНОВ.

Кыштаглаашкын—хүннүң чугула айтырыы

ТООМЧАГА АЛБАС ЧОРУКТАРДАН ЧАЙЛААР

Ам 1988 чылдың тоску айы кезик кирген. Чыл эгезинден бээр сентябрь 1-ге чедир Таңды районда ниитизи-биле 12 муң мал хораан. Ооң аңгыда мал продуктуларын бүдүрер болгаш ону күрүнеге садар талазы-биле бергедээшкиннер база бар.

Частырыгларга өөренир деп мерген чугаа бар. Ол биске кичээндириг, сагындырыг. Ооң аңгыда «шанааның чайын, тергениң кыжын белетке» деп чон бисти өөредип келген. «Революцияның чалбыыжы» совхоз бо келир кышка мал чеми белеткээр талазы-биле чүгле Таңды районда эвес, харын республикада безин шалыпчы болуп турар. Сенаж, силос, витаминниг сиген долганы белеткээриниң планнарын ажыр күүсеткен. Ол ышкаш сигенниң планын бөгүн-даарта доозарының кырында келген. С. Тока база ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтар хожудап турар. Кол-ла чылдагаан — ажылды органызастааны дыка кошкак. Чыткан теве аксынга калмыыл кирбес деп чечен чугаа бар. Ынчангаш кыштаглаашкынга белеткенир дизе ажылдаар, шимчээр. Белеткелге хамааржыр чүүлдер хөй, чогум ынчаш кышка белеткел бүдүн чыл дургузунда үргүлчүлээр ужурлуг.

Улус депутаттарының Таңды район Совединиң күүскому август айның эгезинде бодунуң хуралынга «1988-1989 чылдарның кыскы-кышкы үезинде мал комплектериниң, СБФ-лериниң, малчын коданнарның белеткелиниң чорууп турарының дугайында» айтырыгны чугаалажып көрген. Бо чугула ажылга районнуң Советтери боттарының ролюн, мобилизакчы күжүн билип турарының херечизи бо-дур. Бо айтырыгны бүгү талалыг чугаалажып көөрүнүң мурнунда чер-черге барып ниити байдалды хынап көргени билдингир.

Ооң чүү илерээнил? Кышкы кажаалар хосталгандан бээр кайы хире үр үе эртпеди дээр. Ол аразында оларны шуптузун арыглап аштап, дезинфекциялап, септеп алырының аргазы бүрүн турган. Ынчалза-даа хүннүң «даарталап» турганының уржуундан чамдык кажаа-хораа белен эвес болган. Эң ылаңгыя шээр мал кыштагларының белеткели дыка четпес болуп турар. Олар суурлардан арай ырак болганда, ынаар хол четпейн турары илдең.

Амгы үеде ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, «Россия», «Революцияның чалбыыжы» совхозтарның база «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының сүт-бараан фермаларында септелге-белеткел чорууп турар, а «Коммунизмниң хереги» биле С. Тока аттыг совхозтар сүт-бараан фермаларын кышка белеткеп эгелевээн. Чүнү манап турары билдинмес.

Кышкы үеде мал чеми белеткээр цехтериниң ажык-дузазы канчаар-даа аажок улуг. Ол хиреде районнуң ажыл-агыйлары оларны белеткээринче чүге мынчага чедир кирбээнил? Күш чок бе? Бар. Ында транспортёрларны септеп кылбаан, электри шугумнарын-даа хынаваан. Ол дээрге дораан-на кыла каaптар ажыл эвестир. Артык кезектер, сывырындактар херек. Бир эвес олар негеттине берзе, кайыын алырыл, баш бурунгаар чагыг киирер апаар болгай. С. Тока аттыг база «Коммунизмниң хереги» совхозтарының СБФ-леринде котельнаяларында чамдык дериг-херекселдер чайын тоймаглаттынган. Көшкенде теве херек чок дээривис ышкаш, от салбастай бээрге оларны ээн каапкан, тоовайн барганывыстың чылдагааны ол-дур.

Шээр мал кыштагларын «Коммунизмниң хереги» совхозтан аңгыда чаңгыс-даа ажыл-агый септеп белеткеп кирбээн. Ук совхозтуң дирекциязы /эш К. Хертек/ кыштаглар септээр 7 кижи составтыг звенону баш бурунгаар тургускаш, даалганы берген. Бо коллектив 4 кыштагны септеп доозупкан. Өске ажыл-агыйларда мындыг аргалар турда-ла, оларның девискээринге бо чылын кыш дүшпес деп бодап турары ол бе?

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының Хадын-Аксында сүт-бараан фермазы туруп турар. Эрткен кыжын ында котельнаяның багай ажылындан коллектив шуут-ла түрээн. Хамык объектилерни шуптузун чылыдып күш четпес болганындан чамдыктарын чылыг трассазындан уштуп каар ужурга таварышкан. Шак ындыг чоруктуң чылдагаанын комиссия тодарадып көрген. Кол-ла уржук — ыш үнер хоолайны шын эвес салган болган. Ынчангаш ажыл-агыйның дирекциязы ол ферманың төвүнде чылыг системазын эде кылыры-биле ынаар монтажчылар бригадазын чорутkан. 6 кижи составтыг монтажчылар дыка улуг хемчээлдиг ажылды кылган: хоолайны эде салган, насостарны таарыр кылган, чаа моторну тургускан. Ам ол чылыг системазынга уруглар садын, клубту, чунар-бажыңны, инек кажаазын база чуртталга бажыңын кожары-биле бригада ажылдап турар. Бо ажылга улуг кочегар Роман Оюнну киириштиргени база котельнаяны кышкы үеде ажылдадырынга таарымчалыг болуру чугаажок. Успенка СБФ-те база чаа котельнаяны кылып турар.

Районнуң өске ажыл-агыйларында шак мындыг көскү ажыл амдызында чок. Черле ынчаш кыштаглаашкынга белеткелдиң кошкак болуп турарының бир чылдагааны болза, эрткен кыштын кадыг-берге түңнелдери оларны мынчага чедир өөретпээн. Оода чадаарда малчыннарның боттарын безин чүге киириштирбейн турарыл? Шын харын, кыштаглаашкынга белеткелдиң чорууп турарының талазы-биле аай-бажы тывылбас айтырыглар-ла хөй. Ылап-ла хурал кылып, удуртукчуларны кыйгырткаш эккелгеш, оларның ак-сы-сөзүн алыр, даалга бээр — чүү мындыг стиль болгаш методул бо? Таңды районнуң ажыл-агыйларының удуртукчулары, мал ажылының специалистери ам кыш кээр деп чүүлдү билбес улус олар эвес-ле болгай. Олар кайы-бир чылыг орандан чаа-ла келбээн-дир. Ынчангаш ам чүге-ле айтышкын-дужаал манап олурарлары ыйнаш? Азы ботбашкарылга деп алгаш, «бистиң хереэвиске киришпенер, боттарывыс баш миннир, шиитпирлээр бис» деп бодаары ол бе? Чок, киржир апаар. Районнуң партия, совет органнары аңаа киржир, ынчалбас болза, кыштаглаашкынга белеткел чылар-чылбас-тыр.

Таңды районнуң барыын талазында С. Тока аттыг база «Коммунизмниң хереги» совхозтарының девискээри бо чайын арай кааңнаан. Ынчангаш мал чеми белеткээриниң планын күүседири бергедээн. Ону барымдаалааш, бо ийи ажыл-агый «Россия» совхозтан база «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйындан 1000-1000 тонна саваңны алыр кылдыр дугурушкан.

Кыштаглаашкынга белеткел хөй талалыг берге болгаш харысалгалыг ажыл. Улус депутаттарының Таңды район Совединиң күүскому малчыннарның чурттаалга бажыңнарының, социал-культура объектилериниң белеткелин сентябрь 15-ке, а кажаа-хоораазын октябрь 1-ге чедир доозарын РАУК-ке (эш Т. Хуңданов) база ажыл-агыйларның директорларынга даасkан. Ол ышкаш октябрьның эгезинге чедир зооветеринарлыг бүгү-ле хемчеглерни ап чорудар, одарларны хуваап доозарын, ажыл-агыйларны профилактикага эмнер база минералдыг чемнер, витаминнер болгаш микроэлементилер-биле хандырарын, мал чемин шуптузун санап түңнээш, оларны харысалгалыг кижилерге акт ёзугаар хүлээдир, 1988-1989 чылдарның кыжынында бедүүн, чулуктуг база холумак чемнерни малга бээриниң ай, он хонук база чаңгыс хонуктаа хуваалдазын фермалар, коданнар, бригадалар аайы-биле тургузарын; сентябрь 20-ге чедир фермаларда мал чеми белеткээр цехтерни база механизацияның дериг-херекселдерин ажылдадып эгелээрин, котельнаяларны, одалга системазының база электри дамчыдылгазының шугумнарын хынааш, четчелээрин, аңаа ажылдаар улустарны шилип, белеткээрин, малга сүт сөөртүр автомашиналарны, сүт кудар саваларны коданнар, бригадалар аайы-биле санап, четчелээрин хүлээткен.

Бисте бир кол айтырыг — кышкы үеде одаар чүүлдү ей-шаанда белеткеп алыры болгай. Ынчалза-даа Таңды районнуң ажыл-агыйлары разрез ырак эвес деп сылдап алгаш, хөмүр сөөртүп албайн турар. Ынчангаш Таңды АТБ (директору И. Примиренко) совхозтарның чагыгларын ёзугаар хөмүрнү ей-шаанда сөөртүп чедирерин база райкүүскомнуң шиитпирин ёзугаар хүлээткен.

Седен ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ССРЭ-НИҢ САҢ МИНИСТЕРСТВОЗУНДАН, ССРЭ-НИҢ КҮРҮНЕ БАНКЫЗЫНДАН

Бурунгу орус чоос акшаның, литератураның, зодчествонуң, Руська шажын хүлээп алганының 1000 чылынга тураскааткан чоос акшаларны 1988 чылдың сентябрь 13-тен эгелеп саарылгага киирген:

3 рубль үнелиг чоостар — мөңгүн, 100 болгаш 50 рубльдерниң—алдын, 150 рубльдии —платина, 25 рубльдии—палладий дээр металлдар холуксаазындан кылган.

Чоос акшалар төгерик хевирлиг, оларның диаметри дес-дараалаштыр: 39 мм, 30 мм, 22,6 мм, 28,6 мм болгаш 37 мм.

Чоостарның кыдыын дургаар ийи талазындан хаажылаан.

Чоостарның арын талазының үстүнде ССРЭ-ниң Күрүне Сүлдезин чураан, ооң адаанда «ССРЭ» деп бижээн. Адаанда ийи одуругда чоостарның үнезин «3 рубля», «100 рублей», «50 рублей», «150 рублей» азы «25 рублей» деп бижээш, оларны үндүрген чыл — «1988» деп чылды айыткан. Арын таланың адаккы дээрбээнии ийи талазынче үзүктелчек шугумну чоруткан. Ооң адаанда ук металлдың Д. И. Менделеевтиң химиктиг элементилериниң периодиктиг системазында демдеглеттинген адын, чооста үнелиг металлдың арыг массазын, холуксааның шынарын болгаш чоос кылыр чериниң барааң демдээн салган.

Чоостарның артыы талазында:

— үш рубль үнелиг бир мөңгүн чооста бурунгу орус чоос акша — сребрениктиң ийи талазын көргүскен болгаш ону үндүрген чылын «988 г.» деп бижээн. Кыдыын долгандыр үстүнде «1000-летие древнерусской монетной чеканки», а адаанда ийи одуруглап «Сребреник Владимира» деп бижээн;

—үш рубль үнелиг өске мөңгүн чооста Киевте София дуганны чураан болгаш кыдыын долгандыр үстүнде «1000-летие древнерусского зодчества», а адаанда «Софийский собор. Киев. 1037 г.» деп бижээн;

— 100 рубль үнелиг алдын чооста бурунгу орус чоос акша — златниктиң бир талазын көргүскен болгаш ону үндүрген чылын «988 г.» деп бижээн. Кыдыын долгандыр үстүнде «1000-летие древнерусской монетной чеканки», а адаанда ийи одуруглап «Златник Владимира» деп бижээн;

50 рубль үнелиг алдын чооста Новгородта София дуганны чураан болгаш ооң адаанда ону тудуп эгелээн чылды «1045 г.» деп бижээн. Кыдыын долгандыр үстүнде «1000-летие древнерусского зодчества», а адаанда «Софийский собор. Новгород» деп бижээн:

— 150 рубль үнелиг платина чоосту орус шериглерниң половчулар-биле тулчуушкунун көргүскен фрагментиниң бетинде бажың иштинде бурунгу орус төөгүчүнүң дүрзүзүн чураан. Кыдыын долгандыр үстүнде «1000-летие древнерусской литературы», а адаанда «Слово о полку Игоре 1185 г.» деп бижээн.

— 25 рубль үнелиг палладий чооста Днепр хемниң бетинде Киев хоорайда Владимир тейжигеште Владимир Святославич князьтың тураскаалының дүрзүзүн көргүскен. Кыдыын долгандыр ийи точка-биле аңгылап, үстүнде «1000-летие крещения Руси», а адаанда «Памятник князю Владимиру Святославичу» деп бижээн.

Чоостарның кыдыын долгандыр кыдырыктаан.

Сайгарылгаже үндүрген чоос акшаларны амгы үеде саарылгада чоруп турар бүгү чоос акшалар-биле бир дөмей, кандыг-даа кызыгаарлаашкын чокка санажылганың бүгү хевирлеринге күрүне, кооператив, хөй-нийти бүдүрүлгелери, албан черлери, организациялар, колхозтар болгаш тус-тус кижилер, а ол ышкаш агар болгаш санажылга санарга салыышкыннарга, аккредитивтерге киирери болгаш шилчидилгелер кылыры-биле ССРЭ-ниң Күрүне банкызының албан черлери болгаш Харылзаа министерствозунуң бүдүрүлгелери хүлээп алыр.

Үнелиг металлдардан 1988 чылда кылып үндүрген чоостарның тиражы кызыгаарлаттынган болгаш бо хире санныг кылдыр үндүрген:

— кайы-даа хевирниң мөңгүн чоостары — 35.35 муң;

— 100 рубль үнелиг алдын чоостар — 14 муң, 50 рубль үнелиг алдын чоостар —25 муң;

—платина чоостар — 16 муң;

— палладий чоостар— 7 муң.

ССРЭ-ге болгаш даштыкы чурттарга бо чоостарны «Межнумизматика» каттышкан бүдүрүлге (Москва хоорай, Пушкин кудумчузу, 9) коллекция өртээ-биле тарадыр.

ҮЛЕТПҮРНҮҢ ЯНВАРЬ-АВГУСТ АЙЛАРДА АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

СТАТИСТИКАНЫҢ РЕСПУБЛИКА ЭРГЕЛЕЛИНИҢ ДЫҢНАДЫЫ

Бо чылдың эрткен сес айларында үлетпүрүң продукция-биле хандырар талазы-биле керээлиг хүлээлгелер эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, ниитизи-биле 99,2 хуу күүсеттинген. Бүдүрүлгелерниң 16,3 хуузу керээлиг хүлээлгелерин күүседир талазы-биле хажыдыышкыннарны болдурган.

Продукция хандырылгазының талазы-биле керээлиг хүлээлгелерниң күүселдезин болгаш продукция хемчээлиниң өзүлдезиниң темпизин аңгы-аңгы үлетпүр бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар аайы-биле көргүзерге мындыг:

(1. Бүдүрүлгелерниң аттары. 2. Керээлиг хүлээлгелерни күүсеткени (хуу-биле). 3. Чедир бербээн продукция (муң рубль). 4. 1987 чылга бодаарга, 1988 чылдың январь—август айларда (хуу-биле).

1	2	3	4
«Тыва даг-дүгү» комбинат	100,0	—	107
«Каа-Хем» хөмүр-даш разрезы	100,0	—	111
«Тыва кобальт» комбинат	100,0	—	116
Кызылдың бажың тудар комбинады	100,0	—	118
«Шагаан-Арыг тудуг» трестиниң ҮБК	90,6	131	87
«Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкын	93,6	42	107
Кызылдың даараныгла фабриказы	100,0	—	108
Кызылдың алгы заводу	100,0	—	122
«Тыва арга-ыяш одалга үлетпүр» каттыжыышкыны	100.0	—	102
Чурт үлетпүр каттыжыышкыны	100,0	—	113
Автосептелге заводу	100,0	—	108
Ном үндүрер чер, полиграфия херектериниң талазы-биле Күрккомитет	100,0	—	108
Агроүлетпүркурком	97.1	564	98
«Тыва сүт агроүлетпүр»	96,7	164	97
Кызылдың эът комбинады	99,8	15	94
Кызыл-Мажалыктың эът комбинады	79,2	383	83
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны	100,0	—	104
Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгези	100,0	—	106
Хлеб быжырар черлер болгаш макарон бүдүрер бүдүрүлгелер каттыжыышкыны	99,7	16	111
«Тыва суг мелиорация» каттыжыышкынының ДБК заводу	98,2	37	100,9
Арга-ыяш ажыл-агыйы бүдүрүлге каттыжыышкыны	98,7	54	99,0

Районнар болгаш хоорайлар аайы-биле бо-ла көргүзүглерни көргүзерге мындыг:

(1. Районнар, хоорайлар. 2. Керээлиг хүлээлге күүселдези (хуу-биле), 3. Хүлээлгезин күүсетпейн барган бүдүрүлгелерниң үлүү).

1	2	3	4
Барыын-Хемчик район	97,5	33,3	105
Ак-Довурак	99,5	20,0	107
Чөөн-Хемчик район	100,0	—	108
Чадаана	100,0	—	108
Таңды район	99,8	16,7	114
Хову-Аксы	100,0	—	116
Бии-Хем район	100,0	—	99,1
Туран	100,0	—	99,1
Улуг-Хем район	100,0	—	95
Шагаан-Арыг	100,0	—	95
Каа-Хем район	100,0	—	103
Тес-Хем район	94,9	50,0	92
Тожу район	100,0	—	106
Кызыл район	100,0	—	125
Кызыл хоорай Советтери	99,8	13,7	107

Продукцияның чугула хевирлерин бүдүрери республикага ниитизи-биле мындыг болган: (1. Продукцияның ады. 2. Бо чылдың сес айларында херек кырында бүдүргени. 3. План күүсеткен хуузу. 4. 1987 чылдың ол үезинге бодаарга, бо чылдың сес айларында (хуу-биле).

1	2	3	4
Хөмүр-даш—муң тонна	708	114	112
Ыяш сөөртүлгези, дыгый муң кубометр	227,4	109	100,6
ооң иштинде тудуг ыяжы	199,8	112	100,1
Дилиг материалдары — муң кубометр	83,8	115	97
Мебель—муң рубль	1491	99,0	106
Культура-амыдырал болгаш ажыл-агый бараанннары — муң рубль	3181	100,4	121
Тудуг туүйбузу — миллион кезек	24,7	98	103
Чыып-эптээр конструкциялар болгаш демир-бетон кылыглар—муң кубометр	65,2	99,4	114
Сорттуг даг-дүгү—муң тонна	97,6	105	106
Хөм идиктер—муң эжеш	76	100,0	125
Кидис идиктер — муң эжеш	67	104	107
Ажылдап кылыышкынның нормативтиг өртээн барымдаалаан дааранылга кылыглары—муң рубль	1276	100,4	100,3

Пландан ажыр 84 муң тонна хөмүр-дашты казып тыкан, 4,5 муң тонна сорттуг даг-дүгүн, 10 муң кубометр дилиг материалдарын, 2,3 муң эжеш хөм идиктерни, 7,5 муң сапыг даштыкы хеп аймаан бүдүрген.

Январь-август айларда чоннуң хереглел бараанnарын бүдүрериниң ниити хемчээли (арага аймаан санаваска) 41,7 миллион рубль болган. Эрткен чылдың ол үезинге бодаарга, 10,3 хуу хөй. Доктааткан опаалдаларын 18 бүдүрүлге күүсетпейн барган. Кызылдың бажың тудар комбинады, «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң үлетпүр бүдүрүлгелер комбинады, мебель фабриказы, Кызыл-Мажалыктың сүт заводу, Шагаан-Арыгның саржаг заводу, Кызылдың болгаш Кызыл-Мажалыктың эът комбинаттары оларга хамааржыр.

КАДЫКШЫЛ – БАЙЛААВЫС

ШООЛУГ-ЛА ӨСКЕРИЛГЕ БОЛБААН

«Үш-Белдир» курортка үшкү сезонда 300 хире кижи дыштанган. Дыштаныкчыларга таарымчалыг байдалды болдурар шаа-биле тургускан. Культура-массалыг ажылдар-даа болгулаан. Ол эки. 1983 чылдың бирги сезонунда маңаа база дыштангап мен. Ынчалзажок эрткен беш чылдарның иштинде өскерилге болбааны илдең. Ында самолёт хонар шөлчүгеш, эмнээр корпус тудуглары амдаа шуудаваан. Ыяш диилдирер чаа пилорамма ажыглалда хирезинде, ону долу күшбиле ажылдатпайн келген. Кол-ла чылдагаан—аңаа турум ажылчыннарның тывылбайн турары. Харысалгалыг ээ чогундан харын-даа ол чаа эт-херексел үрелип турар. Ону чөптүг ажыглавайн турарындан манзаны Кызылдан сөөртүп турары таарымча чок.

Курорттуң ажылчыннары, ажылдакчылары чурттаар ийи бажыңның тавааң безин салбаан. Ажылчыннарның өске чурттаалга бажыңнары чылдап чылче септеттинмээн. Чамдык бажыңнар улуг чаъстаарга, дээвиринден, кладовкадан дамдылаар. Амгы үеде мынчаар чурттап орарга болур бе?

«Үш-Белдир» бичии-даа болза, сууржугаш апар чоруур чер. Кайыын-даа чон дыштанып келир. Ынчангаш ол хире-шаа-биле көрүштүг болза чогуур. Чаагайжыдылгазынче чурттакчылары сагыш салза эки. Чурттаалга бажыңнарының херимнери, ооң штакетниктери кээп душкүлээн. Вир чурттаалга бажыңының ханазы ийленгеш, барып дүжер четкен. Ол бажыңны шала бускаш каапкан. Курорттуң аян-шиичиип үреп турар.

Курорт директору В. С. Доспаңның ажыл-агыйы эвезин эскердим. Чишке соккан малдарның иштин Шишчит хемче киир чалаптар, оларның баш, дуюглары аңаа-ла октаптар. Маңаа ону чем кылырының аргаларын тыпса. Чоннуң бүрүн ажыглаттынар чеми мынчаар төтчеглеттинип турарын көрдүм. Оларны арыглааш, сайзыраткаш, чем кылыры күзенчиг.

Курорт чер болганда хөй янзы аарыгларга дузалаар эмнер-биле хандыртынган тургу дег. Ынчалзажок ол хандырылга чок. Ханым базыышкыны кудулаарга, Сүт-Хөлден ажылдап барган Раиса Ховалыг, Мария Сарыглар олар бээр эм тыппаан. Дыштаныкчылар ында эмнелге пунктузундан эмнер садып ап турдулар. Курортта чиг, соок аржаап элбек. Чогум аңаа канчаар эмнеирини тайылбырын кым-даа кылбады. Сүт-Хөлдүң Карл Маркс аттыг совхозтуң кадарчызы Николай Ондар ол чериң изиг, чылыг аржаазын ишкеш, Уру аржаанынга дөмейледи.

Чупар-бажың ажылчыны Опай Бичии-Уруг эрткен чылын бызаалыг инектерни саап турган. 500 килограмм сүт дужааган. Инек сагганы дээш акша-даа төлевээн. Ооң соонда ажыл ара соксаап. Бо чылын 12 бызаа инектери-биле аңаа-ла кылаштажып чоруурлар. Саапчыны быжыглааш, сүдүн курортка чүге ажыглап болбазыл?

Каас-чараш чурумалдыг чериң камгалалы чегей. Дыштаныкчылар, оон-моон келгилээн туристер балыкбайдалды төтчеглеп турар. Кат-чимисти, оът-сигенни хайыралавас, үрегдеп турар. 10 хире улуг кадыргыларны өлүргеш, Ишкин хемче октапканын көрдүм. Курорт девискээринде балык ыштаан улусту кижи бо-ла эскерер. Олар узун, соок шеттерни одура кезип, үрегдеп турар. Ол девискээр заповедник зоназы болганда, төтчеглекчи турбас ужурлуг. Төтчеглекчилер ынчаар важылап .турда, егерь Леонид Георгиевич Шишко, арга даамалы Сергей Павлович Аверин шөлээн базып турарлар.

«Үш-Белдирже» чылдың аргыжары дыка берге. Кызыл аэропортунга олче ужар улустуң аразынга чөрүлдээ үнмейн барбас. Чүге дээрге аңаа дыштанып баар кижи хөй. Агаар баксырааргa ушпастай бээр. Путёвкалыг улуска билеттер садар турбуже, оон-моон келген аянчорукчуларга садыптар. Июль 31-де аэропортка келдим. Москвадан келген 14 туристке мурнай билеттерни садыпкан. Путёвкалыг кезек кижи чадаштывыс. Кассирге ол дугайын чугаалаарывыска, хорадап, кончуттунду. Мындыг таварылгада профоблчөвүлелдиң, курорттуң төлээлекчилери аэропорттуң администрациязы-биле харылзашкаш, дыштаныкчыларны дүрген чедиреринге дуза канчап кадып болбас деп.

Дыштаныкчыларга чылыг, чырык байдалды ооң ажылдакчылары тургуску дег. Ынчалзажок дыштаныкчылар ойбак соңгаларлыг, өл-шык корпустарга чурттап турдулар. Соогунга шыдашпайн Каа-Хем районда «Енисей» совхозтуң чолаачызы Мөндүрге Лапчаа, Чөөн-Хемчиктен малчын Долзат Куулар, Сүт-Хөлдүң Бора-Тайга школазының башкызы Елизавета Куулар олар директорунга 2-3 хүн чедип турган, чылыттырдывыс.

Ында машина-техниканың кадагалалы багай. Үрелген техника безектери ында-мында чыткылаар. Ылаңгыя сиген кезер машина тоймагаттынганындан ажылчыннар сигенни хол-биле кезип, бөлүп турар. Чөптүг ажыглаар болза, машина, трактор, аъттар-даа бар. Ону ажыглаарын моон соңгаар бодаза эки.

ДЫШТАНЫКЧЫЛАРГА

Базыр Салчак дыштаныкчылар ортузунга культура-массалыг ажылдарны үшкү сезонда элээн чоруткан. «Ыр—сеткил-сагыштың хөй-аът киирикчизи» деп кежээ болган. Аңаа РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң улустуң артизи Н. О. Өлзей-оол-биле ужуражылга кылган. Кежээ дыштаныкчыларга солун эрткеп. Улаштыр спорттуг маргылдаалар болган.

Сиген кезеринге конкурс организастаан. Дыштаныкчылардан бот-тывынгыр уран чүүлге хандыкшылдыглар 2-3 удаа концерт көргүскен. Моолдап келген Болдуу Батырның ырлаарын көрүкчүлер үнелээн. Красноярскиден келген Иван Хирестининиң орус, тыва ырларны ырлаанын олар таалап дыңнаан.

Ол кежээге Н. О. Өлзей-оол «Ак-көк хемниң кижилери», «Чекпениң изи», «Ээтпектерде чүл ол»?, «Ак дүннүң одагалары», «Эрте келген дуруналар» деп кинолярга канчаар тырттырганын сонуургаткан. Ооң соонда көрүкчүлерге «Тывам кызы», «Бай-ла-Тайгам» деп ырларны бараалгаткан. Көрүкчүлер ооң ырлаарын магадап дыңнаан.

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ

Курортта аъттар, инектерни тудуп турар. Аңаа кыжын чиртир сигенни белеткээри чугула. Ол девискээрде чайгаар үнген сиген элбек. Аэропорт чоогунда ногаан тарымал сиген-даа бар. Ажыл-агый эргелекчизи Алексей Кумаяк, Опай Кызыл-оол олар мал чемин белеткеп турар. Олар 10 тонна сигенни кезип сарааттаан. Ам-даа 20 хире тоннаны белеткээр планныг.

АМЫДЫРАЛЫНЫҢ ААЙЫ-БИЛЕ

Кызыл-оол, Бичии-Уруг Опайлар курортка амыдыралының аайы-биле беш чыл бурунгаар келген. Кызыл-оол—инек, аът кадарчызы, Бичии-Уруг—Чупар-бажың ажылчыны. Оларның кайызы-даа ажылынга харысалгалыг. Кадарчының 40 инээниң, 6 аъдының күш-дедгели эки. Ол 30 хире бызааны өстүрген.

К. Опай эрткен чылын 50 хаванны азырааш, күрүнеге дужааган. Бо база-ла курорттуң дузалал ажыл-агыйынга дуза болган. Олар ажылгыры-биле өскелерге үлегерлиг.

Бораш ОНДАР.

ЖУРНАЛИСТЕРГЕ БОЛГАШ ПАРЛАЛГА АКТИВЧИЛЕРИНГЕ

ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар черинин «Журналистские новости» деп медээлерни номчукчулар 1989 чылдан эгелеп чагыдылга ёзугаар ап болур.

Медээлер биче форматтыг солуннар хемчээли-биле сес арынга айда бир удаа үнер. Чогаадыкчы эвилелдиң эге организацияларының, секцияларының болгаш комиссияларының ажылын калбаа-биле чырыдар. Бооп эртип турар чогаадыкчы конкурстар, семинарлар болгаш фото-делгелгелер дугайын журналистер организацияларынга, бүгү журналистерге болгаш парлалганың активчилеринге дыңнадыр, профессионал мергежилди бедидер талазы-биле өөредилгени организастаарынга оларга дузалаар. Чогаадыкчы бажыңнарга база санаторийлерге баар, даштыкыже туристеп чорууруунуң путёвка дугайын оон билип ап, сонуургап турар бүгү айтырыгларга харыыны база ап болур.

Медээлер даштыкы журналисчи эвилелдерниң, ассоциацияларының, журналистерниң делегей организацияларының ажыл-чорудулгазын калбаа-биле чырыдар.

Бистиң республикавыстың бүгү «Союзпечать» салбырларындан бо хүннерде «Журналистские новостиги» чагыдып ап болур. Чагыдылганың чылда өртээ 1 рубль 20 көпеек. Үндүрүлгениң индекизи 50040.

В. ФИЛИППОВ.

Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң секретары.

«ШЫНГА» ХАРЫЫ

САЙГАРЫП КӨРГЕН

Бо чылдың июль 26-да «Шынга» парлаттынган «Шимээн-даап үндүрүкчүлери» деп чүүлге Межегей суурда мотоцикл мунган оолдар имир дүжери-биле кады даашимээн үндүрер, чурттакчыларга дыш бербейн турар дугайында шугумчулеп бижээш, ук чүүлге харыыны Таңды районнуң партия райкүүском редакцияга берген. Ук чүүлдү Межегей кодээ Совет күүскомунуң хуралынга чугаалашкан болгаш күүскомнуң адынга шугумчулел бадыткаттынган деп харыыда айыткан.

Участок инспектору К. Н. Пичугинниң ажылынга контрольду күштелдирген. Дугаарлаттынмаан мотоциклдерни тудар болгаш транспорт башкарар шынзылга чок мотоцикл мунуп турар кижилерни тып илередир талазы-биле ажылды чорудуп турар. Амгы үеде ындыг 12 мотоциклди туткан. Корум-чурум үрээшкиннерин болдурбазы-биле назы четпээннер ортузунга ажылды күштелдиргенин райкүүском редакцияга дыңнаткан.

Күскү шөлдерден медээлер

АЖЫКТЫЫН БАДЫТКААН

«Мурнакчы» совхозта картофель, ногаа өстүрери-биле 6 кижи составтыг звено эрткен чылын-на тургустунган. Баштайгы чылда-ла продукцияны пландан ажыр алган. Бо чылын олар мергежилинге, ажылынга улам мергежээн. Ынчангаш 10 гектар картофельди, 55 тонна ногаа аймаан алыр планныг. Амгы үеде дужут ажаалдазы эгелээн. Совхозтуң столовазында, суурда уруглар албан черлери, школаларында, районнуң магазиннеринде ук звенонуң тарып өстүрген ногаазы кирип турар. Баштай-ла 30 тонна капустаны дужааган.

Звенону агроном Сергей Салчак боду холу-биле ажылдап, удуртуп турар. Ол ышкаш пенсионер, херээжен ногаажы Сержиң Хертек кызымак чоруун көргүзүп келген. Ногаа аймаа хөй күштү хереглээр. Звенога ДДН-70 деп агрегат-биле аныяк тракторист Николай Кужугет улуг дузаны көргүскен. Баштайгы түннелдер-биле алырга, коллектив бо чылын планныг сорулгаларын ажыр күүседириниң бүгү аргалары бар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.

ШАҢДА ОВААЛАНГАН. КАНЧААРЫЛ?

● «Чаа орук» совхозтуң удуртукчуларының, специалистериниң кичээнгейинге ●

Бо чылын «Чаа орук» совхозтуң механизаторлары, хову ажылдакчылары тараа культураларындан шору дүжүттү өстүрген. Сентябрьның эгезинде ажаалдаже киргеш, сула биле арбайны ажаап дооскан, оон бир гектарындан 10 центнер дүжүттү алган. Амгы үеде шаңда 200 тонна сула биле арбай кандыг-даа шимчээшкин чок чыдып берген. Ол хөй тараа долгандыр кажаа-херим-даа, кырында сери-даа чок. Чаъс чаггаш, чаа дүжүттүң тараазын өттүрген.

Шаңда тараа төгер, кургадыр бичии шөлдү асфальтылаан. Ону ам сула биле арбай ээлепкен. Ужуру болза, ол тараадан күрүнеге садары, үрезинге урары-даа бар. Мындыг турбуже, ону кым-даа кургаглап арыглавастаан. Тараа арыглаар машиналар үрелген. Совхозтуң быжыглааны ийи автомашина чамдыкта келбес. Шаң эргелекчизи Седип Байыр-оол база кол агроном Азыраа Доопай олар овааланган парааны арыглап, кургадыр, сайгарар талазы-биле кандыг-даа хемчеглер албайн туруп берген. Ынчангаш ол дүжүт үрелип, изинир-даа чадавас.

Бо дээрге «Чаа орук» совхозтуң күскү сезонну организастааңында бир улуг четпес талазы-дыр. Оон аңгыда ол парааны ынай-бээр сайгарбаанындан ам-даа сыпта 500 гектар кызыл-тасты ажаап бастырар арга чок: оон дүжүдүн каяа эккээрил? Ынчангаш сентябрь 6-дан бо хүннерге чедир 4 комбайн аңаа туруп берген. Шак мындыг хайнышкынныг өйде элдеп чүве. Дүжүт дээш ол ажыл-агыйда кым-даа харыылавас болганы ол бе? Ону чүге херекке албайн турарыл?

Аргалар бар-дыр: суурнуң улузун, өөреникчилерни-даа эвилелдеп турган, шаңда чыылган парааны кургадып, арыглаза, ынай-бээр сайгарза. Ийиде, бир-тээ асфальтылаан чер чок болганда, аңаа чериниң кырында довураан, оът-сигенин аштааш, кызыл-тасты орта эккеп төккеш, ону база кургадып, сайгарып болурунуң аргазы бар-дыр.

Совхозтуң улуг күш үндүрүп турган, тарып өстүргени 500 гектар кызыл-тазы хар адаанга баары ол бе?

Таан-оол ХЕРТЕК.
«Шынның» корр.).

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

ҮРГҮЛЧҮЛЕП ТУРАР

КАБУЛ. (СЭТА). Эрткен хүннерниң иштинде Кундуз, Парван болгаш Пактика провинцияларга афган шериг кезектериниң болгаш чазакка удур бөлүктерниң аразында боо-чепсектиг мөсилдежиишкиннер үргүлчүлээн. Дайынчы хөделиишкиннерниң түңнелинде үймээнчилер 35 кижизин өлүрткен болгаш 30 хире кижизин балыглаткан. Афган дайынчыларның хунаап алган чепсектериниң аразында автоматтар болгаш чадаг шеригге удур миналар бар болган.

Сөөлгү хүннерде Герат, Кандагар, Асадабад, Лашкаргах, Гардез, Меймене хоорайларны аар үгер-боолар-биле боолаан. Тайбың чурттакчыларның аразында өлүрткеннер болгаш балыглаттынганнар бар. Чүгле чаңгыс Багдашт кишлакка (Герат провинция) реактивтиг снарядтар бузуп дуларындан 5 тараачын өлген.

Афганистанның девискээринде чазакка удур күштер Пакистандан дузаламчы алырын үргүлчүлеп турар.

Бар медээлер ёзугаар алырга, Чарикар хоорайның районунче (Парван провинция) экстремистерниң чаа бөлүү чедип келген, оларның аразында ийи чөвүлекчи бар.

ПЛЕНУМ БОЛГАН

БРАЗИЛИА. (СЭТА). Рио-де-Жанейрога Бразилияның компартиязының ТК-зының пленуму болган. Ооң киржикчилери чурттуң иштики политиктиг байдалын сайгарып, бо чылдың ноябрь 15-те болур муниципалдыг соңгулдалар-биле холбаштыр партияның сорулгаларын чугаалажып көрген.

Чурттуң чаа конституциязының төлевилелин чугаалажып көргениң доосканынга байыр чедиргеш, чаа үндезин хоойлу депшилге-демократтыг шинчилиг болуп, ниитилелдиң хөгжүлдезиниң оруктарын тодарадырынга улустуң калбак киржилгезинге таарымчалыг байдалды тургузуп турар деп, пленум демдеглээн. Бразилияда амгы экономиктиг байдалды чугаалажып көргеш, инфляция болгаш даштыкыга өре кол айтырыглар болуп хевээр арткан деп, пленум айыткан. Ооң-биле холбаштыр пленум амгы үеде айда 20 хуу ажып турар инфляция-биле демиселдиң онза планын ажылдап кылырын БКП ТК-ның күүскомунга даасkan. Чуртка демократтыг ёзу-чурумну быжыглаарынга болгаш Бразилияның чурттап эртип турары экономиктиг кризизин патриотчу ёзу-биле шиитпирлээринге сонуургалдыг политиктиг янзы-бүрү партияларның калбак коалициязын тургузарының планын пленум чүүлдүгзүнүп көрген.

БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). КНО-нуң чиигине секретары Хавьер Перес де Куэльяр КНО-нуң бюджединге доктаадып тургускан дадывырын төлээр талазы-биле бодунуң хүлээлгелериң долузу-биле сагыырынче базымны кылырынче угланган АКШ-тың шиитпиринге байыр чедирген. Ынчалза-даа ооң болап турары-биле алырга, КНО-нуң бюджединге Каттышкан Штаттарның өрезиниң чамдызын төлээри делегейниң ол организациязының сан-хөө кризизин таарыштыр шиитпирлеп шыдавас. Амгы үеге чедир АКШ-тың өрези 468 млн. доллар четкен.

ДЕРЗИИ ҮҮЛГЕДИГ

ДЕЛИ. (СЭТА). Сикх дээр экстремистерниң бир бөлүү Пенджаб штатка дерзии үүлгедигни кылган. Сентябрь 14-те Сирхинд дээр суурнуң базааргынта мотороллерлиг кезек кижи чедип келгеш, базаарга садыг кылып ап чораан кижилерже от ажыткан. Ооң түңнелинде 16 кижи өлген, 50 ажыг кижи балыгланган.

КЫЗЫРЫЛГАН

ВАШИНГТОН. (СЭТА). Каттышкан Штаттарның төлевир балансызының өрези бо чылдың баштайгы үш айларында 36,9 млрд доллар турганындан ийиги кварталда 33,3 млрд долларга чедир кызырылган. Ол дугайын АКШ-тың Садыг министерствозу дыңнаткан. Төлевир балансызының экижээниниң дугайында үр манап келген чаа өөрүнчүг чүүлдү 30 чылдар иштинде АКШ-тан капиталдың дашкаар үнери ооң дашкаартан киреринден ажа берген дугайында министерствонуң дыңнадыы баксырадыпкан.

КЫДАТ. Кажан кижи пенсияже үнүп турар үеде, ол психология шинчилиг элээн каш айтырыгларга таваржыр. Чааскаанзыраарындан канчап чайлаарыл, ниитилелге канчап ажыктыг болуп артып калырыл? Оларның хөй кезии ындыг байдалдан үнер арганы, чижээлээрге, Пекинниң херээжен башкылары, эмчилери, инженерлери ышкаш тып ап турар... Херээженнер ортумак болгаш оон улуг назылыг кижилерге идик-хеп моделин кады чугаалажып көрүп тургузары-биле каттыжып алырын шиитпирлээннер. Оларның хөй кезии эки чүүлдерни ылгап, онзагай чүүлүн саналдап болур болган. Оларга музыкага, чурулгага сонуургал дузалап турар. Ол дугайын олар изин-биле маргыжып-даа болурлар.Ол херээженнер аэробика гимнастиказын кылырын, а Пекинниң херээженнери, ол каттыжыышкында 300 хире кижи, боттарын чааскаан деп санавайн чоруурлар. Олар бодунун амыдыралын өске, солун болгаш херек чүүлдер-биле, бодалдар-биле долдунган деп санап чоруурлар.

ЧУРУКТА: хевир-сыны... Бо херээженнерни ындыг улуг назылыг деп болур бе?

СИНЬХУА—СЭТА-ның фотозу.

ТАРАА БАЖЫ

«Чаңгыс борбак үрезинни
Чара дайнап үлежир»—деп,
Өгбелерден чагыг сөстүң
Өшпес оду чүрээвисте.
Ада-өгбе сүзүглели,
Арттырып каан хайыралы —
Ыдыктыг бай алдын тараа
Ынак черде идегел ол.
Адыш иштн дириг тараа
Амдан чыды, чемзин-биле —
Кижилерни аштың-чуттуң
Хилинчээнден чарып турар.
Черниң шыгы, кижи дери,
Чемижинде хүшүң изин —
Судал дамчып, херел сааргаан
Чурттап чоруур күжүвүс ол.
Күзел, бодал, ажыл-биле
Кужур тараа эгин тудуш —
Амыдырал уламчызын
Аргажыпкан чүктеп чоруур.

Алексей АРАПЧОР.

ТАЛЫГЫРГА БОДАЛ

Чуртум уунче углавыткан самолётка,
Чугаалап каар чүвем бар дег, көрүп турдум.
Делгем дээрниң кадыргызы талыгырже,
Демир-үжүк сагындырып арлы берди.
Чуртум деп сөс база катап аастa келди.
Чулчургайда дамыр-ханым изиш диди.
Амы-тыным чаяаттынган черим сени,
Аалымда ажы-төлүм сактып чор мен.
Чаныксаарым улам мырай өнемчиткен,
Часкы харның ыы-сыызын көрүп тур мен.
Сактырымга, Саян сынын чылыткан хүн,
Саарыг болуп, өртемчейни шуглапканзыг...
Ада-чуртум хүнү чырых, тайбың турза,
Аалымда ырак чүү боор, чана бээр мен.
Төрээн черим, ажы-төлүм сагыш човап,
Дөгерези мени чоктап турганзыг-даа.

Моңгуш ДОРЖУ.

ТЕЙИН ЧАСПААН

Хөөремиккей, туразы улуг,
Хөлчок чоргаар оолчугаш
Өөрүнче мактанган-дыр:
Өрү даштан октаалыңар,
Маргышкаш-даа четпес
силер—
Магаданар, ажып каар мен!
Сайның дажын согуннаарга,
Шаар дээрже дүңдүүштелген.
Дедир баткаш, демги оолдуң
Тейин орта кээп дүшкен.
Бардам оолдун бажы балыг
Багайзымаар базып чанган.
Өөрлери соондан көрүп,
Өөдежогун кайгап турган:
Тенекпейниң октаан дажы
Тейин часпаан дижип
турган.

Аваа МОНГУШ.

Чечен чугаа

АВАМНЫҢ КАРАКТАРЫ

Өскен, төрээн хемим Хемчик! Ам база-ла сээң эриинде чажымдап-на билирим кежиг аксында олур мен. Бо кежиглеп үе-дүптен бээр-ле та чеже кижи кешти ыйнаан. Оларның хөй чылдар иштинде арттырып каан кокпа оруун үе чеже-даа болувуув алыр болза, долузу-биле чидир балап шыдаваан. Амгы үеде сээң уннуң дургаар көвүрүглер көвүдеп, эрги кежиглеп улус кешпестээн апарза-даа, чоннуң чоок оруу ам-даа чытпышаан. Сенден оранчок бичии назылыг, кежигниң мырыңай аксында эрик кырында кырган, чодур терек сээң-биле кады хөйнү-ле көрген боор.

Ам эриктерин дургаар хөстүг амыдыралдың бурунгаар депшилгезин чоргаарал-биле көрүп чыдыр сен, хемим. Мээң сеңээ чүге келгенимни билип чыдыр боор сен. Ажып бар чыдар хүннүң кызыл хаязының херелдеринге сээң чалгыгларының кыланайнып, эриктериң частсыда аарак часкаан даажы болгаш бүгү-ле кежигниң кускү ыржымы чашкы шаамда сээң-биле болган бир таварылганың сактыышкынынче мени аппарды...

...Меңээ эң-не чоок эргим үн дыңналып чораан. Мени кужактай тудуп алган холдарның чылыынга болгаш мунуп чораан аъдывыстың чоруунуң чымчаанга удумзурап каап чораан мен. Авамның ол уянгылыг ыры мени өпейлээн өпейинге көңгүс дөмейлешпейн бир-ле дүвүрээзинниг, чажыт муңгаралдыг чаңгыланып, кайы-бир ыракта дег меңээ дыңналып чораан. Кужур авамның ачам-биле бакташканып, базындырган чоргаар хөңнүнде салымынга эптешпейн бодунуң ынакпайы, чассыг оглун мени ушкарыпкаш, кажып чанып олурганын, көскү-хөрээн ыры-биле илередип чораанын мен кайын билир ийик мен аан. Меңээ чүгле ынчан авамның холдарынга чорууру херек турду ыйнаан. Авамдан өске, шынап-ла, меңээ чүү херек турган деп? Аът база-ла авамның хөңнүн билген дег ийи кулаа халбая берген, оожум кылаштап, кызаа аът оруунуң ийи кыдыында дужааш тургулаан хадыңнарның тутчу берген бүрүлүг чиңге будуктарын күчүлүг бажы-биле тура чуткуп чораан. Авам мээң арнымны будуктардан холдары-биле дуглап, чамдыкта арнымны куду кылдыр үгере тудуп алганда, аъттың күштүг дуюгларының черни изей теп чорууруи, чамдыкта теректерниң чаа дүжүп четтинкен бүрүлерин часпайн дуй базып чорууруи көрүп чор мен.

Адактың сөөлүнде бо-ла кежигте чедип келдивис. Күштүг чалгыглары-биле эриктерин чуп чыдар калбак көк хемни болгаш ооң ол чарыында ала аъттыг кижини көрүп кагдывыс. Ол бисти уткуп келген авамның кырган даайы болган (авам баш удур сегледипкен болган). Бодунуң өскен, төрээн черин, хой кадарып, ойнап-хөглеп өскен дагларының бараанын болгаш кырган даайын көрүп кааш, авамның карактарындан өөрүшкүнүң карак чажы төктүп турган. Уткужуп келген кижилерниң хем кежир кыйгырышкан чугаазын эрикте кырган терек база дыңнап турган.

— Уруум! Мен кеже берейн. Дедир кады кежер бис.

— Чок, даай. Бодум кеже берейн. Болап кежип турганымны бодуң билир-ле болгай сен.

Ашак чеже-даа кызыдарга, авам ынатпаан. Авам бо кежигни аът-биле чортуп кеже бээр черин билир, чеже-даа кешкен кижи-дир. Ынчангаш авам аъдының колун-чиримин дыңзыткаш, артынчак-дергизин эде баглааш, мени быжыглай тудкаш, чортуп кежипкен. Эриктен бичии ыраарывыска-ла суг тереңнеп келген. Ооң бичии чортарывыска мырыңай эзер ажыр шавар чеде берген. Ол чарыкта кырган-ачам хол чайып, бир-ле чүве чугаалаан. Авам суг даажынга ону дыңнаваан. Бир оңгараш дээн соонда мээң бажымны суг ажыр шаапкан. Карактарымны суг дуглап, аъттың челдиг бажы-даа, ол чарыкта кырган-ачам-даа көзүлбейн барган. Аъттың челинден салдынмаан авам мээң бажымны сугдан үндүр тудуп алган. Суг карактарымдан арлы бээрге, ыглап-даа четтикпейн авамче көрдүм. Авам соок сугдан ишкиртинмишаан, мени бодунче чыыра тыртып чор. Ооң карактарының ханы дүвүнде күштүг күжениишкинни ам бо безин карактарымда көрүп ор мен. Эриннери боду билбээнде-ле: «Туттун, оглум, туттун!» — деп сымыранып чораан. Аът агым аайы-биле бадып, эштип бар-ла чыткан. Чалгыглар кырында аъдывыстың хоор челдиг бажы болгаш авамның, мээң баштарывыс көстүр. Бажымны ол чарыкта эрикче эргилдирип келгеш, эрикти куду «уруумайлап», угаан-кут чок маңнап орган ашакты көрдүм. Аът улам куду батпышаан, былгырып-былгырып эштип орган. Мен ыглап-даа, коргуп-даа четтикпээн мен. Бир канчангаш-ла көөрүмге, эрик чоокшулап келген болду. Аъттың буттарының сайга деггени билдинип, козурткайны берди. Эрикче үнүп келгенивисте, кырган хирезинде кандыг кончуг дүргени ашак ийик, кырган-ачам бо маңнап келди. Авам биле кырган-ачам ыглажыпты. Уруглары дээш корткан, өөрээн кырган-ачам шымдай-ла тонунуң куруун чежип, узун эдектери-биле бисти ораай тудуп, авамның, мээң баштарывысты чыттап:

— Ам черле оларже барбас сен уруум. Бистиң чанывыска чоруур сен. Кырган-ачамның дырышкак чаагын куду карак чажы бадып турду. Мен шыырныгып, кырган-ачамның чылыг, кургаг хойнунче сыңнып ор мен. Ол үеде авамның чаштыг карактары сугнуң бырланнаажының кыланнаажы дег чайынналып турду...

...Оон бээр элээн чылдар эрте берген. Ам сээң кежииң аксында ынчангы ылбыргай чаш оол эвес, чедишкен күштүг, күш-ажылдың кижизи апарган турарым бо. Ынчан сен, меңээ, чырык черге чурттаары амыр эвес демисел дээрзин көргүскеш, эриктериң кырынче үндүр чалгып каан сен. Сен мөңге агып чыдар сен, хемим!

Мурнумда бар чоруур улуг радист сержант Атрепиннин менче сеткил ханган көрүжүнден дем эртен чыскаал мурнунга бистиң кезээвисте политкидис эргелекчизи капитан Дергачының дужаалын сактып чордум.

— Сержант Атрепин!

— Мен!

— Рядовой Ооржак!

— Мен!

— Бо дүне хар чаап, куштүг-биле шуурганнаан. Ынчангаш № 3-кү бедикте харылзаа белдириниң байдалын хынааш келирин силерге дужаап тур мен, — дээш, командир үнүүшкүнге белеткенип алгаш, кээп хынадырын сагындырды...

Удавас халажып чанар улуг кызыгааржы радист, сержант Атрепинниң билири даг өрү кокпа оруктар-биле ийи шак хире чоруп келдивис. Чоокта чаа келген-даа болзувза, даглыг Тывамга бичиимден тура хөй бажы дозуп, дагга чоруп чанчыккан болгаш дыштаныр деп чүве кеңгүс бодавайн чорууурум сержантыны өөрткен. Ол менче дуржулгалыг солдатче дег бүзүрелдиг көрүп чораан. Ынчалза-даа берге черлерге ол меңээ оваарымчалыг чоруурумну чагып, чүъгүмнү катап-катап хынамчалыг көрүп чораан. Дүүн хадып, шуурганнаан-даа болза, хүндүс чылыг болган болгаш харыныда даштар кырында харлар эрип чыткылаан.

— Чедер черивиске чедир хөй эвес чер арты. Ам эң шаптараазынныг чер. Ындыгда болза ажырбас. Бодун-на кокпа оруктан өскээр үне бербес болзунза, оруктан өскээр базар болзунза, кадыр кудургайны куду баткаш, эңгиреже ажа бээр сен. Эңгиреже ашкан соонда, кашпал дүвүнге чедир доктаавас сен — дээш, сержант менче шыңгыы көрдү.

Шынап-ла, ындыг болду. Одурткан кокпа чаңгыс кижээ ой. Өскээр базар болза кижи ызырныр хире эвес, эмин эртир кудургай. Он метр болгаш кадыр кашпал. Демин эртип келген черлеривис ышкаш кадыр даг өрү эвес, одуртур кылаштаар чер боорга, чүгээр сактып, эжимниң соондан одуртуп бар чор мен.

Эжим хенертен тура душту:

— Дүүн болап көшке баткан-дыр. Оруувусту дуй үүрмек даштар болгаш довурак дуй чыдып алган-дыр. Ажырбас, хөй эвес черде-дир. Аштап эрте бээли — дээш, сапёр хүүрээ-биле аштап эгеледи.

Ол аразында үстүвүстен даштар бадып орарын эскерип кагдывыс.

— Оваарымчалыг былда!— деп, эжим алгырды.

Баштай келген даштарны чиңги-биле былдап эрттирдим. Эң сөөлгү дашты былдаар дээш өскээр баскаш кудургайны куду тайып-ла баттым.

— Юра! — деп эжимниң алгызын дыңнавышаан, кандыг-бир арга-биле ызырнырының аргазын карак чивеш аразында бодап безин четтикпейн чыда-ла, мага-бодум-биле кудургайга уннаштыр чыдып, салаадарымны доң харлыг черже кадай идерин оралдаштым. Кызыл холдарым-биле черни чара тыртпышаан, мырыңай эңгивени ажып чыда доктаадым. Холдарым-биле улам кыза халбактанмышаан, хөрээм-биле эңгивениң бизенелчек кырланыңында үзүп алган болдум. Арткан мага-бодум тамы кырында халаңайнып турган. Өлүм меңээ чайлаш чок кынныпы келген. Чүнү канчаарыл? Эжимче көрдүм.

Эжимниң арны өң чок апарган:

— Юра, эргимим, бичии-ле шыдажывыт. Мен сеңээ чеде берейн — дээш, бижээ-биле дүргени кончуг кастынып эгеледи.

— Сережа, дөмей-ле четтикпес сен. Улуузумче чагаадан бижиир сен—деп, өлүр мурнунуң коргунчуг үнү-биле алгырдым.

— Чок, туттун-на! Салдынма, өлбес сен!—деп, эжим тынар-даа чай чок кастынып тур.

Ол араазында авамны сактып келдим. Бодумнуң арнымда авамның ынчангы күжениишкинниг карактарын эскерип кагдым. Авамның ол-ла карактарын эжим база-ла менден көрген боор.

— Туттун-на, Юрка, туттун-на!— деп, эжим алгырды.

— Туттун, оглум, туттун!—деп авамның ынчангы үнүн дыңнап кагдым. Чашкы шаамда эрикти куду угаан-кут чок маңнап орган кырган-ачам-даа, чалгыглар-биле демисешкен кыскыл-хоор аъттың челдери-даа, ынчангы аныяк чараш авамның күжениишкинниг кара карактары-даа доозазы карактарымга көстүп келген.

— Туттун, Юрка, бичии-ле шыдаш — деп, эжим база катап алгырды.

— Шыдаш, оглум. Өлүмге черле дүжүп берби — деп авамның база чаржалашты.

Хол шуут салдынар чыгаан. Сөөлгү катап бүгү күжүм чыгаш, алгырбышаан тыртынныптым. Хөрээм бичии өрү чыла берди ышкаш. Холум кошкадырымга мүн-не ызырнып чыдыр мен.

— Бижээң-биле! Бижээң-биле!— деп сержантының алгызы дыңналды.

Чаагым-биле чер үзүп алган чытпышаан, холумну курлаамга эккедим. Чыда бижектиң хынында дээгин адыргаш, уштуп эккелгеш, бажым өрү сунгаш, черже хандыр кияр шанчыптым.

— Ол хевээр элээн дыштанып ал—деп, эжимниң үнү элээн оожургалдыг дыңналды.

Элээн дыштангаш, бижээмге чедир тыртынып алгаш, бажым кедурүп келдим. Эжим бо кастынып бадып олур.

— Сережа, ам ажырбас, бээр батпа—дидим.

— Ол чүү дээриң ол. Ылап-ла сеңээ чедер мен. Кады үнер бис—диди.

Эжим чедип келди. Иелээ туттунчуп алгаш, кастынып, эрги турган черивиске чедип келдивис. Кадыр одуругну шуут эртип келгенивисте, холдарымче көрдүм, салааларымның чамдыктарының дыргактары турлуп, кештери сойлуп калган болду.

Ам чаа тын дээш коргунчуг демиселди көрген болгаш ооң хаңныг истерин, мээң холдарымны шарып ора, эжимниң карааның чажы төктүп орган. Бодум дег хып дээн чалыы эмдик оолдуң сеткилиниң уяңын, бир эвес херек апарза, тынын-даа болза бээринге белеңин көрүп, ала-чайгаар хөңнүм чылып, хүлүмзүрүп ордум...

Эрте үнгеш, хүнден пөрүктенген ай ам-на сээң кырынче чырыын саарыпты. Сен бүгү-ле бойдуска, ажы-төлүнүң салым-чолунга өөрээн аас-кежиктиг хүлүмзүрээн ие дег, чайынналы бердиң, хемим. Мээң авам база-ла сен дег аас-кежиктиг хөйнү көрген карактары-биле менче көрүп чорууp. Ол карактар ажы-төлүнүң салым-чолу дээш демиселге сээң бүргег хүннерде карарып, дүмбей апарып дег муңгаралдыг ажыг човуданыңга качыгдап-даа чораан.

Борис ОНДАР.
Иййе суур, Башкы.

КАТТЫРЫНЧЫГ

— Мешпек, семис кижи арган эжинге чугаалап-тыр:

— Улус сени көргеш, чуртта ёзулуг аш-чут болган-дыр деп билир боор.

— А сени көргеш, ооң чылдагаанын база улус дораан билип каар.

* * *

Бир пассажир вокзалдың дежурныйынга шыжыгып чугаалап-тыр:

— Поездилерниң чоруур шактарын айыткан расписаниени чүге мында хей азып каан чүвел, дөмей-ле олар озалдаар ышкажыл.

— Бир эвес бо расписание маңаа астынмаан болза, силерниң поездилерниң озалдааның кайын билип алгаар ол ынчаш—деп, дежурный харыылаан.

* * *

Редактор литажылдакчыта чугаалап-тыр:

— Бо чүүлдү 200 одуруг чедир согар-дыр.

— Ой, ой, ол боду-ла 200 одуруг хире чүве-дир ийин.

— Ийе, ийе, харын ол хирени деп тур ышкажыл мен!

* * *

— Силер чемненип олурууңарда, кадайыңар ном номчуп бээр деп дыңнаан мен, ол шын бе?

— Ийе, шын. Янзы-бүрү чемнер белеткээриниң тускай номун номчуп бээр. Оон мен чогум чүү деп чем белеткээнин ылап билип алыр мен.

Маңаа эрткен чылын болгаш бо чылын чораан америк эртемден, урап чүүл эртемнериниң доктору Теодор Левинни чижекке киирип болур. Ол боду база хөөмейлеп өөренип алган.

Республиканың хөөмейжилер көрүлдези чоокта чаа эрткен. Бистиң аныяктарывыста талантылыг хөөмейжилер бар дээрзин ол бадыткаан. Оларның аразында сураглыг хөөмейжи Кара-Сал Ак-оолдуң оглу Анатолий, Ондар Хунаштаар-оолдуң оглу Виктор база бар. Чамдык оолдар ачалары-биле кады хөөмейлеп турду. Ол туржук кыстар безин хөөмейлеп эгелээн. Оон ыңай даштыкы чурттарның чону бистиң хөөмейивисти дыңнап турар болу берген. Эрткен айда Улуг-Хемден комсомол ажылдакчызы Геннадий Чаш Американың Каттышкан Штаттарынга чедип, Нью-Йорк, Бостон хоорайларга хөөмей урап чүүлүн магадаткан.

Орус чон база хөөмейни шиңгээдип эгелээн. Хөөмейжилер көрүлдезинге Кызылдың дүрген дуза чедирер станциязының чолаачызы Вячеслав Огнев республиканың хоочун хөөмейжилеринден калып чок болган. Ооң тывалап ырлавышаан, хөөмейлээрин чон магадаан.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

ЧУРУКТА: Вячеслав Огневтуң республика көрүлдезинге хөөмейлеп турганы.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ЭСКЕРТИНМЕС ЭРТИНЕ

1. ДУС ЧОКТА — АМДАН ЧОК

Чурт бүрүзүнде, дип бүрүзүнде улус аңгы-аңгы продуктуларны чемге ажыглап турар. Оларның аразында чүгле дусту — амыдыралга аназ-ла дус, химияга—хлорлуг натрий, минералогияга—галит, техникага — техниктиг дижир дузувусту кайы-даа черниң чону калбза-биле ажыглап турар.

Дусту чем бүрүзүнге хереглээр, чигирлиг пирожноелер безин дустуг. Дус чокта—амдан чок, ынчангаш өг-бүлеге дус үргүлчү турар ужурлуг. Алдын чокта, кандыг-даа дириг амытан чурттай бээр, а дус чокта... Ажыы-биле чугаалаарга, дус — эскертинмес эртине.

Дус кижинин-даа, өске дириг амытаннарның-даа мага-бодунга чугула бүдүмел. Ол чараада, ижин чулуунда, шыңганда— бүгү организмде бар. Ханда дус судалды дыңзыг болгаш херик тургузарынга, чүректиң ажылын таарыштырарынга болгаш шыңганның херлиринге ажыктыг. Кижиниң организминге 200 грамм хире дус үргүлчү чоруур ужурлуг, ынчангаш хүннүн-не 20-25 грамм дусту шиңгээдири албан. Амыдыралга дус дег эвээш хереглеттинер, ынчалза-даа ол хире улуг ажыктыг болгаш чугула чем чок.

Дус бүдүрериниң дугайында документ Руська XII векте бижиттинген. Ынчан дустуг сугну улуг паштарга хайындырып тургаш, дусту ылгап алыр турган, а XVI векте хоолайлар дамчыштыр уштуп эгелээн. Сөөлзүредир дусту хайындырбас, аназ-ла хөл дүвүнден шууп алыр апарган.

Дустуң чедишпезинге болгаш улуг үнелиг болганынга ялы улус бергедеп турган. 1646 чылда дус үндүрүүн аартатканындан, Москвага, Псков, Новгород хоорайларга, Сибирьге тура халышкыны үнген. Ол тура халышкын каржызы-биле бастынган. Үндүрүгнү чүгле 1862 чылда чиигеткен, ынчалза-даа байдал ындыг-ла кончуг экиживээн. Кижиге чылда чеди килограмм дус херек турда, XX вектиң эгезинде безин, ортумаа-биле 4,5 килограмм дус онаажып турган.

2. ДАШ ДУС БОЛГАШ ХӨЛ ДУЗУ

Даш дус эң-не «кырган», ол бурун шагдагы далай азы хөлдер орнундан тыптып турар. Ол минерал (даг породазы) хөй черде чаптылган. Урал, Донбасс, Каспий чоогунуң оргулаажы ооң-биле байлак. Ооң соонда ол Белоруссияга, Закарпатьеге, Ортаа Азияга, Польшага, Францияга тывылган.

Делегейде чылдың-на 30 миллион тонна дус белеткеттинип турар. Чылда АКШ—беш миллион, Кыдат — алды, Англияда болгаш ГФР—үш-үш миллион тонна даш дусту белеткеп турар. Чер-делегей кырында даш дустуң хөйүн геологтарның шинчилелдери херечилеп турар. Ынчалза-даа чемге хереглеттинип турар кол дус—хөл дузу. Ол дус амгы үеде безин боттанып, тыптып турар. Чүгле аллы Поволжьениң чамдык хөлдериниң дузунуң адаа дашталып турар, өскелерниң ам-даа «аныяк» хевээр. Оларның хары—он-он муң чылдар.

Дустуг хөлдер, нургулайында, чаашкын эвээш болгаш бусталыышкын хөй черлерде турар. Академик И. И. Лепехинниң шинчилелин ёзугаар алырга, даглыг черлерниң даш дузун чер адааның суу ээлдиргеш, хөлдерже киргенинден хөл дузу тыптыр. Чаъс чок болгаш бусталыышкынныг үелерде чамдык ындыг хөлдерниң чүгле дузу артар. Оларның бирээзинге Америкада Бонневиль хамааржыр. Ол машина чарыштырарынга делегейде эң-не эки чер. Кайгамчык дески ол черге тускай машиналар шакта муң ажыг километрин эртеп халып турар. А чаъс чаарга, ол дус-орук катап-ла хөл болу бээр.

Даш дус чер адаанда хөй. Оларның бажы чер кырында, а дээу чер адаанче сес километр безин чедир ханылаан болгулаар. Таджикистанда Ходжа-Мумын дээр дустан бүткен даг бар. Ооң бедии 900 километр, хүн караанга, чаа чагган хар ышкаш, кыланайнып турар.

Баскунчак хөлдү билбес кижи ховар. Ол хөл кылыны бир километр ажыг, долгандыр хемчээли чүс хире километр даш дустуң кырында чыдар болгаш чүс дөрбелчин километр черни ээлеп турар. Чогум хөлдүң ханызы чазын дискек караандан ашпас, а чайын чүгле дузу агарып чыдар. Хөлдүң 98 хуузу дус.

3. ДУС—АМЫДЫРАЛ

Дуска негелде амгы үеде бүгү чурттарда барык-ла шупту хандыртынган. Ынчалза-даа дус бүдүрери улам-на көвүдеп турар.

Кижиниң мага-бодунуң дуска негелдези улгатпаан, биеэги хевээр арткан. Делегейде чонга чылдың-на 25—30 миллион тонна дус четчир. Ол хирезинде-ле чүс миллион тонна бүдүртүнүп турар, а арткан дус—70—75 миллион тонна кайнаар чарыгдаттынып турарыл?

Дус үлетпүрүң бүгү адырларынга херек. Эът болгаш балык консервалаары, алгы эттээри, эм болгаш саваң кылыры ол чокта болдунмас. Ону металлургия үлетпүрү база ажыглап турар.

Дус—химия үлетпүрүнге сода кылыр кол материал. Дус шил кылырынга база херек. Пес-таавы, нефть дээш, үлетпүрнүң өске-даа адырлары ону ап турар. Ылангыя химия үлетпүрүнге кончуг чугула. Анаа чүгле дус боду эвес, а ону тургузуп турар натрий болгаш хлор база херек. Дустуг сугну электролиз-биле аңгылаптарга, түңнелинде хлор, ажыг натрий болгаш водород үнүп келир. Оларны аңгы-аңгыдаа ажыглап болур. Чижээлээрге, хлор биле водородту холааш, соляная кислота үндүрүп алыр, а ооң хереглеттинер черлери кончуг хөй. Ажыг натрий хөм болбаазырадырынга, кылымал волокно бүдүрүлгезинге, пөс-таавы бүдүрүрүнга чугула. Ажыг натрий чокта, алюминий бүдүрүнмес.

Дусту болгаш дустуң тургустунган бүдүмелдериниң хереглеттинип турар хензиг кезиин допчулай чугаалаарга мындыг-дыр. Биеэде чүгле чемге ажыглап турган дустуң ам хереглеттинип турар черлери муңчок. Ёзулуг эртине ол.

Б. СКИРСТЫМОНСКАЯ.
Химия эртемнериниң кандидады.
М. СОФЕР.
География эртемнериниң кандидады.

КАКПАГА КИРДИМ

Шоодуг

Неделяның ажыл хүннериниң эң сөөлгүзүнде кылыр чүвем чок болганындан бичии демдеглел дептержигежим ажып көре бергеш, Грицко Вьюннуң телефонунуң дугаарын тып алдым. Ынаар чүге телефоннап болбас деп?

— Сен чүнү канчап тур сен?— деп айтырдым.

— Чок, анаа. А сен?

— Мен база анаа олур мен.

— Ындыг болза, ужуражыр бис бе?

Кылыр чүвем чок болгаш, чөпшээрештим.

— Мен кыстардан база чалап алтайн. Сен оон ойталавас сен бе?

— Чүге ойталаар кижи мен?

— Кафеже баралыңар — деп, таныжып алырывыс билек-ле, Неля биле Юля саналдадылар.

Ол саналга таарзындывыс. Чүге дээрге бисте дөмей-ле кылыр чүве чок болгай.

Кафе соонда Грицко бодунуң бажыңынче чалаан. Чүнү канчаар боор, ынаар чорупкан бис.

— Мени үдээр сен бе?—деп, кажан Грицконуң бажыңындан үнүп кээривиске, Юля менче эглип келди.

Кылыр чүве чок кижи, канчаар боор, чөпшээрешкен мен.

Юля бажыңының чанынга чеде бергеш:

— Киргеш, кофедев ижер сен бе?— деп айтырды.

Кысты хомудатпас дээш, кире бергеп мен.

— Ам орайтаан-дыр, кайнаар баар сен? Маңаа хонденп, Юля чугаалады.

Даарта суббота чүве болгай, ынчангаш кайнаар далажыр боор.

— Бадылажылга черинче мээң-биле кады баар сен бе? —деп, Юля хеп-хенертен мындыг ийин моң.

Дөмей-ле кылыр чүвем бар эвес, чөпшээрежипкен мен.

Менде ам кылыр чүве баш ашкан: идик-хеп чуур, бажың ишти аштап арыглаар, кадай-биле кады чалалгаларга баар, ажыл соонда ону уткуп алыр, ол чалгаараза, чалгаа чазыктырар...

Хостуг үем кончуг ховартаап. Ынчангаш харын кылыр чүве чок турган элдеп хуулгаазын үеми кайгап сактып келгилээр апарган мен. Ынчалза-даа ону долуу-биле сактып чадап орда-ла, кадай бокту төк, хевисти какта, сиги дээр, азы магазинче айбылаар. Мен-даа чүү боор, аштап-ширбип, кактап-силгип, дырбаңайнып-ла үпер мен.

Петро ФЕДОТЮК.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Три толстяка» 9.30, «Кинг Конг» 11.30, 14.20, 17.10, 20.00, бичии залга: «Команда 33» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Операция «Скрипичный футляр» 9.00, «Потерпевшие с Лигурии» «(Пираты)» 10.40, 12.10, «Соблазн» 14.30, 19.20, 21.30, «Одинокая орешина» 16.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Гобсек» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Асса» 14.30, 19.10, «Следы оборотня» 17.30 шактарда.

АГААР

Республикага булуттап, аязыр, чамдык черлерге биче чаар. Хаттың кужу секундада 8—13 метр. Дүне 2—7 градус чылыг, чамдык черлерге 0—5 градус соор. Хүндүс 15—20 градус чылыг.

Кызылга биче чаар, хүндүс чагбас. Дүне 2—4, хүндүс 16—18 градус чылыг. Хаттың кужу 8—13 метр.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

СЕНТЯБРЬ 17-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута» 8.35 — «Чүдек болгаш чүге». 9.00— Өг-бүле академиязы. 9.30 — «Ыры-88». 9.50 — «Байырлал кымның кудумчузунда!?» 10.25 —«Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Чонга стоматология дузазы чедирерин хөгжүдер дугайында. 11.00 — «Поэзия минуталары». 11.05 — «Бузуренчиг-даа болза, элдептиг». 12.05 — «Социализм чурттарында». Тележурнал. 12.35 — «Сеңээ ынак мен, амыдырал». Фотоконкурс. 12.40 — ССРЭ-ниң улустуң чуруукчузу. ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады П. В. Шербаковтуң дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.00 — Бөгүн делегейде. 13.20 — XXIV чайгы Олимпиада оюннарының байырлыг ажыдыышкыны. Сеулдан дамчыдылга. 17.00 — Суббота — ада-иелер хүнү. 18.30 — «Делегей панорамазы». 19.30 — Уэмбли стадионда «Дайер Стрейтс» бөлүктүң база Э. Клэптонуң концертиниң дамчыдылгазы. 16.25—ВЛКСМ-ниң 70 чылынга. «Мээң өннүүм — шыңгыы эвес кижи». Уран-чечен фильм. 22.00—«Үе». 22.35 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 22.45 —«Суббота кежээзинде». «Шии соонда». 23.55 —00.05—Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Студия көргүзүп тур. «Курантылар». Михайлов шивээзиниң тывызыктары. 8.55— «Кадыкшыл». Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 9.40—Шилиттинген чогаалдар. Леонид Андреев. 11.45 —Экономиктиг эртемнер үндезиннери. «Телеэко» журнал. 12.15 — «Дириг амытаннар оранында». 13.20— Чаартыкчылар болгаш консерваторлар. Чагаалларга харыылар. 14.05 —Кижи институду. 15.10 —«Эфирде музыка». Чапсарда (16.10) —Реклама. 17.15 — «Москва карак чаштарынга бүзүревес». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 19.40 —«Кедээ ажыл-агый». Киножурнал. 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Телефильмнер. 20.55 — XXIV чайгы Олимпиада оюннары. Сугже шураашкыннар. Бокс. Сеулдан дамчыдылга. 22.00 — «Үе». 22.35 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 22.45 — 02.05 — XXIV чайгы Олимпиада оюннары. Сугже шураашкыннар. Бокс.

Адреживис: 467000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжа амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73 чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кедээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-4.-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ааамзы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 180. ТС—00850.